

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П. Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«Розвиток торгівлі на Правобережжі у XVIII ст.»

Виконав:

студент 2 курсу, групи МІ-21
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»
Архитко Петро Петрович

Керівник – кандидат історичних наук доцент
Близняк Микола Богданович

Рецензент – доктор історичних наук, професор
Кулаковський Петро Михайлович

Робота допущена до захисту
протокол № ___ засідання кафедри історії від _____ 2024 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Андрій СМІРНОВ

Острог, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 МІСТА ЯК ЦЕНТРИ ТОРГІВЛІ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ НАПРИКІНЦІ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ	12
РОЗДІЛ 2 ТОРГІВЕЛЬНІ ШЛЯХИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ	34
РОЗДІЛ 3 ВНУТРІШНЯ ТОРГІВЛЯ РЕГІОНУ	42
РОЗДІЛ 4 ЗОВНІШНІЙ РИНОК ПРАВОБЕРЕЖЖЯ: ЕКСПОРТ ТА ІМПОРТ ТОВАРІВ	60
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	73
ДОДАТКИ	78

ВСТУП

Актуальність дослідження: На мою думку, проблема саме цієї теми являється в недостатньому висвітленні дуже багатьох аспектів. Насамперед торгівля Правобережжя розвивається в буремний час, і являється лише однією з частин тодішнього соціально економічного життя. Нове століття регіон зустрічає початком Північної війни, війни яка буде тривати щонайменше 21 рік, війни яка принесе в край розруху, політичну кризу та зuboжіння населення. Варто згадати і хвилю козацьких повстань, які тим чи іншим чином впливали на соціально економічну, та демографічну ситуацію.

Мене зацікавило і те, що вибраний мною період знаменується перехідним етапом від феодалізму, до капіталізму, зрозуміло, що цей процес не відбувся відразу, але певний слід на розвитку торгівлі цієї доби він залишив. Під час опрацювання теми, в процесі пошуку літератури я ставив собі багато питань:

Яку роль в торгівлі регіону відіграють міста? Котрі ставали центрами оборту товарів. Чи можна вважати роль торгівельних шляхів другорядною? Адже саме вони в зазначений період стають основними артеріями торгово економічних процесів. Як соціальний стан та навіть етнічний склад міст впливав на масштабність та успішність торгівлі?

Не можливо оминати і проблему наявності великої кількості землевласників. На сьогоднішній момент багато істориків, котрі тим чи іншим чином займались дослідженням особливості розвитку Правобережної України (Олексій Баранович, Микола Крикун, Володимир Пришляк, Тетяна Балабушевич, Зенон Гульдон, Адам Казмерчик, Тадеуш Корзон, Якуб Гольдберг) опубліковували на основі джерел великий доробок праць про торгівлю в цьому регіоні. Проте аналізуючи їх доробок, можна зробити висновок, що тема мало досліджена комплексно. Торгівля це багатогранний соціальний процес, який не можливо охарактеризувати лише з однієї сторони, її не можливо дослідити не звертаючи увагу певною мірою на

соціальний склад населення, політичні процеси які розвивались на цих землях і т.д. Тому в праці я намагатимусь виокремлюючи питання здійснити комплексний аналіз перебігу торгівлі в краї та особливість, важливість, і наслідки.

Актуальність мого питання полягає в потребі висвітлити багатогранну картину розвитку торгівлі та інших економічних процесів на території Правобережної України у 18 столітті. Багато істориків, таких як Тетяна Балабушевич, Владислав Берковський, Микола Бирук фундаментально розглядали економічні аспекти розвитку окремих регіонів чи навіть міст, проте рідко можна натрапити на комплексне дослідження торгівлі Правобережжя.

Фокус уваги дослідників довгий час залишався на висвітленні проблем розвитку міського ремесла як одного із елементів торгівлі та товарообігу. Торгівля та її основні процеси важливі не лише в питанні соціально економічного розвитку, а й тому, що в ній можна побачити прагнення соціуму до комунікації, або правильно буде сказати потребу, прагнення в наявності певної стабільності та забезпечення певних матеріальних цінностей, передачі досвіду.

Також ця тема актуальна ще й тому, що можна відслідковувати на тенденції процесів в умовах війн, політичних криз, епідемій, демографічних проблем та занепадів. Насправді питання торгівельної діяльності людей в регіоні – це не лише про торгівлю як таку, а й культурний обмін. Я вважаю, що якісний прояв торгівельної діяльності вбачається в змінах, котрі вона приносить. Культурний розвиток часто напряду залежав від того, наскільки розвинена торгівля, і в масштабі конкретних регіонів це помітно. Звідси також впливає теза про надзвичайну актуальність теми, адже вона багатогранна, хоча в цей ж час досліджує конкретну тематику, проблеми конкретного періоду і людської діяльності. В переліку наявних досліджень бракує робіт присвячених відносно непопулярним темам. Однією із таких, на яку я натрапив в ході обрання проблематики є дослідження контрабанд та

контрабандних рухів на Правобережжі. В магістерській роботі намагатимусь висвітлити ці явища краще та показати їх роль, механізми впливу в контексті торгівлі. В контексті нашого питання неможливо оминати актуальність висвітлення питань міжнародної торгівлі, торгівельних зв'язків між Правобережжям та Польщею, Росією, та іншими пріоритетними напрямками, такими як західно-європейські та східні країни.

Всі ці ланцюжки та нескінченні мережі торгових шляхів впливали не лише на прибутки, різноманіття товарів, а й на колосальний розвиток культури, обміну традиціями та звичаями. Саме тому тема актуальна, бо вона охоплює дуже багато життєвих аспектів того часу і дає зрозуміти чому все відбувалось так і не інакше.

Об'єктом дослідження являється: Основні аспекти торгівлі Правобережної України у 18 столітті.

Предмет дослідження: Особливості здійснення та формування торгівлі Правобережної України, основні напрямки та проблеми її діяльності.

Мета: Метою роботи є вивчення сутності та структури торгівлі, обсягів обороту, видів товарів, які експортувалися та імпортувалися, шляхи торгівлі і їх значення, міста як вузли торгівлі і їх значення, а також, що не менш важливо, способи торгівлі. Щодо завдань, вони також поставлені зрозуміло, відносно сформованого плану:

1. Першим з них є виокремити з поміж всіх міст регіону основні центри торгівлі які об'єднали в собі купців Правобережжя та місце для ремісників, ярмарків і базарів.

2. Другим завданням є характеристика торгівельних шляхів і окреслення їх значення в ролі економічного життя краю. Виокремлення найбільших.

3. Третє завдання: Надати загальну характеристику внутрішньому ринку Правобережжя, його особливостям та недолікам, різноманіттю товарів та цінової політики.

4. Четвертим завданням: Є окреслення особливостей зовнішнього ринку, та транзитну і міжрегіональну роль в ньому воєводств Правобережної України.

Географічні межі: Для вісімнадцятого століття термін Правобережна Україна охоплював територію тодішніх Київського, Брацлавського, Подільського та Волинського воєводств.

Хронологічні межі: Магістерська робота буде охоплювати період з 1699 до 1795 років. Обґрунтування саме цих дат просте, в 1699 році був підписаний Карловицький мирний договір, між державами священної Ліги, в рамках якого Поділля повністю перейшло під владу Речі Посполитої.

Так як географічні межі захоплюють і територію Поділля, то було б добре що б саме ця подія стала відправною точкою мого дослідження. (нижня межа.) Верхня межа (1795 рік) знаменується третім поділом Речі Посполитої, внаслідок якого низка земель Правобережної України переходять до Російської імперії. Процес цей відбувається не моментально, проте з цього моменту Правобережжя вже варто досліджувати і в системі Російської імперії також.

Методи дослідження. Хронологічний метод, за допомогою якого можна буде періодизувати процес торгівлі, розглянути періоди занепаду чи поживлення, порівняти в який час що відбувалось. Адже зрозуміло, коли йде війна, чи повстання, торгівля відходить на другий план або ж взагалі на деякий час перестає існувати. Статистичний метод. Його можна використати, що б зрозуміти об'єми торгівлі, відсоток товарів котрі продавались найбільше, або ж наприклад розмір податку в різних містах взятих зі схожих або ж навіть однакових товарів.

Історія вивчення проблеми. Розпочну коротко з істориків, котрі тим чи іншим чином займались дослідженням Правобережної України 18 століття, і не тільки. Я для себе умовно поділив їх на три групи:

1. **Вітчизняні:** Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Євген Сташевський, Михайло Карачківський, Олександра Єфименко, Олексій

Баранович, Валентина Маркіна, Володимир Голобуцький, Іван Гуржій, Олена Компан, Віктор Романовський, Іван Джиджора, Григорій Сергієнко, Володимир Борисенко, Олег Крижанівський, Микола Крикун, Валерій Смолій, Валерій Степанков, Володимир Пришляк, Василь Тхор.

2. Закордоні: У цьому списку, будуть лише поляки, тому що використовувати буду здебільшого тільки їх праці, роботи таких істориків як: Адам Казмерчик, Зенон Гульдон, Якуб Гольдберг, Тадеуш Корзон. Пізніше розповім про їх праці детальніше.

3. І звичайно, останньою умовною групою, є сучасники, такі як: Микола Близняк, Тарас Вихованець, Богдан Сокалець, Тетяна Балабушевич, Тарас Чухліб.

Історіографія проблеми: Джерельна база дослідження вибраної теми на мою думку досить скупа. Основу складають матеріали люстрацій, привілеїв на торгівлю, матеріали судових справ та скарг (відносяться до джерел юридичного характеру), а також карти, котрі важливі в контексті дослідження торгових шляхів. Консультуючись з науковим керівником, дійшли висновку виділити на другий план інвентарні описи міст, так як в них меншою мірою висвітлені факти торгівлі.

Не численні також згадки про купців, ярмарки і базари. Також не можливо не згадати важливі джерела з вивчення стану та історії міст як Волині так і Правобережної України – гродські книги. Одним із цікавих джерел для опису і вивчення торгівлі в містах та містечках Правобережної України, є різного роду домовленості і документи укладені між купцями і панівною владою міста, або ж навіть між купцями.

Про таку ситуацію ми дізнаємось із праць польського історика, дослідника єврейської громади в Польщі періоду 18 століття Якуба Гольдберга, коли у 1771 році в місті Заслав, сучасний Ізяслав, за згоди представників панівної влади міста Заслава було укладено зведення комерційних норм і розпоряджень.

Ці документи цінні для дослідженні моєї теми, адже вони регламентували правила торгівлі на той час. Фактично, ці порядки торгівлі міста Заслава були скопійовані з таких же розпоряджень та положень торгівлі міста Броди 1740-х років, де виникла подібна проблема сильної конкуренції між кіосками купців. Документ цінний, тому що описує наявність величезного товарообміну між містами Волинського воєводства (зокрема Заслава) та Польських міст.

Автор згадує про постачання в магнатські двори товарів які фактично ніколи не були доступні для звичайного населення, і споживались лише при магнатських дворах, це для прикладу, кава, інжир, родзинки, лимон, апельсини, швабське сукно, дорогі тканини, тощо.

Ці, та інші документи цінні не лише наявністю даних про види товарів, їх обмеженість чи асортимент, вони також важливі, бо з них ми можемо почерпнути інформацію про боротьбу влади з монополією, конкуренцією. Згаданий документ був сформований і введений владою в дію, як зазначає автор і для того, що б місто могло розвивати свою торгівлю, адже якщо покупець в місті не знайде потрібний товар, він піде в інше місто.

Якщо покупець не зможе швидко і прибутково продати свій товар в місті, він також піде в інше місто. Мабуть досить логічно, що першим кроком у дослідженні будь-якого аспекту в будь якому періоді є намагання автора зрозуміти контекст подій котрі розвиваються та проблем які він досліджує.

Не виняток і тематика Правобережної України 18 століття, зокрема торгівля та торгівельні зв'язки. Тому аналіз літератури я розпочав з фундаментальної праці Дейвіса Нормана «Боже ігрище: історія Польщі. Розділ «Саксонська доба» дає зрозуміти причини падіння та занепаду Речі Посполитої, її політичну кризу. Можна впевнено сказати, що ця праця, з якої я розпочав шлях огляду літератури дає побачити і відчути, що ж таке 18 століття, і як то кажуть, з чим його їдять.

Варто відзначити, що фокус уваги більшості дослідників лягає майже завжди на дослідження регіональних питань, і зовсім мало тих, котрі могли б

описати комплексно проблематику торгівлі Правобережжя, та українських земель. Зрозуміло, що ці праці є, і про них йтиметься, але звідси випливає теза, що актуальність теми – обґрунтована, тому що вона потребує всебічного дослідження тих проблем, котрі в майбутньому дозволять дати відповіді на багато запитань, які стосуються обсягів торгівлі, лідируючих позицій воєводств в цьому контексті, і т.д.

Більшим попитом серед таких досліджень користувалась тематика міжнародних зв'язків Правобережної України з Польщею, Росією, та іншими регіонами. Звідси маємо праці Зенона Гульдона «Торговельні зв'язки магнатських маєтків Правобережної України з Гданськом у XVIII ст.».

В праці найбільшою мірою висвітленні питання особливостей та проблематики здійснення товарообміну на торговельних шляхах Правобережжя та польського міста Гданська. Автор в праці подає чітку картину обсягів постачання зернової продукції в місто, різноманітність товарів та їх якість.

До списку польських досліджень торгівлі та значенні єврейської громади в містах зокрема Волині та Поділля можна впевнено назвати працю Адама Казмерчика «Євреї в приватних містах» (збірник історичних документів).

Дослідження меншою мірою торкається питань торгівлі як такої, проте зачіпає та окреслює дуже багато аспектів існування євреїв купців, торгуючого населення. Знаємо з джерел, що саме євреї, являли собою найбільш талановиту національну меншину в плані торгівлі. І саме в цьому аспекті важливу роль відіграють згадані мною джерела з надання привілеїв євреям. Ці та інші питання добре розкриваються в працях Казмерчика.

Що стосується праць українських істориків, яких в списку більшість, то деякі аспекти з соціально-економічного життя Волині у XVIII ст. дослідили такі відомі українські вчені, як Володимир Антонович та Іван Каманін. Вагомий внесок у вивчення даного питання зробила Олена Компан у своїй праці «Міста України в другій половині XVII ст.». Історикиня

розкрила соціально-економічний характер розвитку міст, а також простежила рівень розвитку промисловості і торгівлі.

Окремі важливі висновки у її праці стосується й початків XVIII ст. в контексті якого я працюю. Економічні та соціальні проблеми розвитку міст представлені у працях Олексія Барановича, зокрема «Упадок города Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в.». Автор на прикладі Старокостянтинова описав стан міст на Волині у XVIII ст. І саме ця праця стане в нагоді, досліджуючи роль міст як вузлів торгівлі. Надзвичайно важливим є двотомне видання «Економічна історія України».

У дослідження нашого питання надважливий внесок зробив Микола Крикун. Його праця «Воєводства Правобережної України в XVI – XVIII ст.» є фундаментальною, оскільки автор досліджує адміністративний поділ, міграції, чисельність та структуру населення, торговельні зв'язки, міждержавні розмежування, подимні реєстри, наводить чимало документів, виявлених в архівах і рукописних зібраннях бібліотек.

Крім того, різноманітні важливі проблеми соціально-економічного розвитку міст Волині у XVIII ст. представлено у текстах українських істориків.

На цьому фундаментальні праці українських істориків звісно ж не закінчились. Однією з таких робіт є монографія Тараса Чухліба «Економічна та соціальна ситуація на Правобережній Україні (XVII – XVIII ст.)». Автор дуже лаконічно, чітко подає багато статистичних даних які дають особисто мені чітке розуміння товарообміну та його різноманіття. Якщо у випадку з польськими працями ми бачили ситуацію в містах, то тут історик дає розуміння ролі торговельних шляхів. До прикладу, в тексті подаються надзвичайно важливі дані з товарообміну міст Волині, Поділля, і польського Гданська.

Варто тут згадати українського історика, дослідника міст, зокрема Правобережної України, Валентина Отамановського «Міста Правобережної України під пануванням шляхетської Польщі середини 17 кінця 18 століття.»

Його дослідження зосереджені на вивченні торгівельних шляхів, зокрема Умані, торгівля із Запоріжжям, торговельні шляхи Правобережжя, Могилів, Камянець, Сатанів, купці греки, вірмени, тощо. Матеріал багатогранний, та потребує часу на опрацювання.

Можна констатувати той факт, що розробкою конкретних проблем до питання торгівлі Правобережжя у визначений період, займались ціла когорта істориків, котрі приділяли свої особливі студії, для дослідження вузько спеціалізованих питань існування, та особливостей товарообігу регіонів, воєводств Правобережної України. Проте, як на мене хочеться тримати фокус уваги, саме на комплексному дослідженні генези української торгівлі в досліджуваний період.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, який складається із 8 позицій джерел та 33 позицій літератури, і 5 додатків. Загальна кількість сторінок – 80.

РОЗДІЛ 1 МІСТА ЯК ЦЕНТРИ ТОРГІВЛІ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ У XVIII СТОЛІТТІ

Досліджуваний нами період буде перш за все цікавий тим, що він стає добою Просвітництва. Періодом ідей свободи, і початку регенерації економічного життя український земель в складі Речі Посполитої. В ході розкриття питань цього розділу я намагатимусь акцентувати увагу на конкретних містах, і їх специфіки торгового життя, що б виокремити їх саме як центри конкретної торгівлі (іноді конкретного збуту одного товару), і в цьому контексті хотів би почати, з регіону, який на мою думку, являється одним з двох найбільш активних торговельних хабів Правобережної України (другим таким регіоном, і першим по активності я вважаю Поділля, із центрами у Вінниці)

Якщо говоримо про Волинь, то мова буде йти про регіон, який на досліджуваний період вмещав в собі близько 110 міст і містечок, котрі природньо були різні за величиною та кількістю населення, відтак внутрішньо міською інфраструктурою і власне характером. Переважали в регіоні приватновласницькі міста, (91 %), потім королівські (4,5 %) і духовні (4,5 %).

Чисельність всього регіону, за попередніми підрахунками (з використанням умовного коефіцієнту становила 199044 душі.¹

Зі зрозумілих причин, для міст, зокрема і Правобережжя, важливим елементом для розвитку та розширення торговельної діяльності, була наявність магдебурзького права. З початку другої половини 17 століття і протягом 18 століття міста зокрема Волині таке право здобувають, більшість з них в цей період, вже маючи так зване німецьке право, просто підтверджують його. Цікавим є те, що воно давало фактично можливість до активізації соціально економічного життя міста, як елемент місцевого самоврядування, право надавало привілей тим же міщанам вести окрім

¹ Близняк М. Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) *Universum Historiae et Archeologiae*. – 2019. – Т. 2, вип. 1. – С. 70–83.

ремесл ще й торгівлю. Волинь навіть в цьому сенсі була особливою, адже історично склалось так, що в регіоні міста були переважно приватновласницькими, і в контексті нашої теми, торгівлі, це важливо, тому що в перелік цих міст входили фактично торгові стовпи Волині: Дубно, Заслав, Олика, Костантинів, Острог, Рівне.²

У порівнянні із Волинню, Поділля до прикладу вирізнялось іншою статистикою. За дослідженням історика І. Мельничука, в період з 15 і приблизно до кінця 18 століття, німецьким правом користувались близько 52 міста і містечка краю. Починаючи з середини 17 століття, магдебурзьке право отримують такі міста як: Хмільник (1448), Літин (1578), Немирів (1589) Ялтушків (1548), Уланів (1552), Шаргород (1588), Бар (1538–1540), Брацлав (1569), , Копайгород (1624).³

Якщо говорити про центри соціально-економічного життя (а відтак і активної торгівлі) то Подільський край мав декілька таких - Кам'янець-Подільський, Вінниця, Красилів, Старокостянтинів, Меджибіж, Сатанів, Проскурів. Зазначається зокрема про проведення в цих містах і містечках торгів, ярмарків, торжків, котрі напряму сприяли розвиткові не лише торгової сфери, а й до прикладу товарно-грошової, зокрема в контексті торгівлі з Лівобережжям, Галичиною, Молдавією, Польщею. Для Поділля це період формування на території регіону національного ринку.⁴

Ситуація на Волині склалась таким чином, що активність торгівлі в містах, а відтак їх трансформація в центри продажів часто залежала в наявності в місті найбільш вмілою до цього ремесла етнічної групи населення – євреїв.

Таку ситуацію, уважно дослідив історик Микола Близняк, де зокрема в своїй праці "Регламентація економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара)»

² Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 80.

³ Мельничук І.П. Магдебурзьке право на Вінниччині. – Наук. записки Вінницького державного педагогічного ун-ту (далі – ВДПУ). Серія: Історія. – 2003. – Випуск VI. – С. 123–124

⁴ Там само. – С. 123

він вказує на ситуацію, в якій євреї Правобережної України, якісно відрізнялись від своїх родичів (євреїв білоруських, литовських, галицьких, тощо.) своєю активною торгівельною діяльністю. Неабияку роль в підтвердженні цього факту є дослідження Й. Петровського-Штерна, котрий описує таке активне торгівельне життя єврейських кагалів на Волині, Київщині, та Поділлі.

Цікаво, що особливість ця полягала у величезній кількості міських ярмарків та торгів, на яких свою діяльність проводили тисячі купців.

Особливість міст Волині та регіонів, які я згадав раніше також полягала в конкретній спеціалізації на збуті певного товару. Прикладом цього слугують такі міста як: Славута, Кременець і Луцьк, котрі займались продажем солі, маючи свої власні склади.

Колись славне князівське місто Олика до прикладу вирізнялась з поміж іншого торгівлею ликом і лаптями (кора і взуття), або ж наприклад Ковель – місто в якому торгували рибою, та деревиною. В цей період сформувались вузли торгівлі на внутрішньому ринку, до яких належали міста Острог, Дубно, точно був тут і Заслав, Старокостянтинів, Полонне та інші.⁵

Містечка, які виділялись особливою торговельною важливістю – трансформувались у міста. Прикладом цього, є факт підтвердження королівського права Великого Мізочу, коли в місті можна були здійснювати близько дванадцяти ярмарок.

У XVIII ст. цілий ряд сільських поселень, були перетворені на міста, у яких так само активно розвивались торгові відносини. Таким прикладом можна назвати знову ж село Мічоч, коли Август III своїм ж привілеєм надав німецьке право, 23 вересня 1761 року. В цих правах природньо йшлося і про торгові можливості поселення.

⁵ **Близняк М. Б.** Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2019. 70 с.

Місто якісно трансформувалось на резиденцію, і сімейний маєток Дуніних-Карвицьких. У 1761 р. на території села Глинники Антоній Яблоновський зміг добитись отримання привілеї, та заснував місто Аннопіль. Цей привілей, природньо дозволив розпочати у місті процес розвитку товарно-грошових відносин, а відтак і формування ринку.⁶

Початок XVIII століття для Поділля ознаменувався значний розвитком ярмаркової торгівлі в містах і містечках. Природньо, що саме ярмарки стали плацдармом для активного збуту феодалів і міщан свого товару. Ще однією важливою причиною таких подій стало збільшення концентрації і розвиток мануфактурних виробництв в містах регіону.

Логічно так само, що чим більше розвивалась ярмаркова торгівля, тим якісніше це пришвидшувало формування національного ринку, проте це я більше опишу в розділі який стосуватиметься внутрішньої торгівлі.

Організація ярмарків напряду залежала від постанови центральних органів влади. Дозвіл можна було отримати за рахунок клопотання до місцевої адміністрації. Яскравим підтвердженням цьому, є той факт, що у 1701-1703 рр. король Польщі видає декілька дозвільних документів (універсалів) та відповідних розпоряджень які регламентували відкриття ярмаркової торгівлі у на Правобережній Україні.

Таке право отримують зокрема: Караченці (1748 р.), Муровані Курилівці (1757 р.), Ступениця (1774 р.), в 1776 році – Юзефград (нині місто Балта), Михайпіль (1780 р.), Балин (1782 р.), Ярмолинці (1782 р.). В 30-х роках XVIII ст. на Поділлі вже числиться 16 ярмарків, до середини століття ця цифра різко зростає до 42-45.⁷

⁶ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 82

⁷ Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. Т. 2 / В. А. Смолій [та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1979. С. 260.

Історик Ю.А. Хоптяр, вказує на те, що в Подільському воєводстві, ярмарки активно проводились приблизно в 30 містах і містечка регіону, і це фактично становило половину населення краю.⁸

В цих містах, щорічно проходило близько 80-ти ярмарків, і ці цифри пізніше збільшуються. Ці факти свідчать про центральну роль міст, як вузлів торгівлі, центрів соціально-економічного життя, місце де торгівля зароджувалась, розвивалась і трансформувалась. Деякі міста Поділля не прив'язували проведення ярмарків до церковних свят (хоча були і такі), і навпаки збільшували їх періодичність.

Якщо дивитись на якесь конкретне містечко, то здається, що в його масштабах, товарообмін не впливає в цілому на розвиток регіону. Але якщо дослідити це питання, то є конкретні приклади котрі доказують нам зворотне. Таким прикладом був ярмарок у містечку Маків (сучасна Хмельницька область).

Цей ярмарок славився не лише в регіоні, а й по всій Правобережній Україні. Він цілком спокійно складав конкуренцію тодішнім торговим гігантам, таким як до прикладу Кам'янець-Подільський. І те, що Маківський ярмарок був справді конкурентом, свідчить той факт, що жителі Кам'янця-Подільського скаржились про закриття торгів в Макові, канцлеру Польщі.

Проте Поділля славилось і іншими торговими центрами, такими як Брацлав, Бар, Вінниця, Дунаївці, Летичів, Могилів-Подільський, Полонне Розгалужена внутрішня торгівля цих міст доказана тим, що на ярмарки подільських купців приїжджали з різних регіонів Правобережжя і не тільки. А купці Поділля були і на торгах в Коломиї, Кременці, Луцьку, Львові, Ярославі, Снятині.

До прикладу на базар у Проскурові приїжджали купці з Ковеля, Кременця, Рівного, Львова, Тернополя, Станіслава, і навіть Коломиї.⁹

⁸ Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 рр. – Київ : ВУАН, 1931. С. 110..

⁹ Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти т. Хмельницька область. Київ : УРЕ АН УРСР, 1969. С. 17.

У 1699 році польський сейм ухвалив рішення про звільнення мешканців Кам'янця-Подільського від низки податків на десять років. Цей крок сприяв відродженню ремісничих цехів у містах Поділля та стимулював розвиток внутрішньої торгівлі. Міста, такі як Гусятин, Дунаївці, Летичів, Ізяслав і Полонне, стали важливими центрами торгівлі, а Кам'янець-Подільський, Сатанів і Старокостянтинів перетворилися на осередки міжнародної комерції, де зосереджувалися товари купців з Європи та Сходу. Подільські купці активно брали участь у ярмарках по всій Україні, розширюючи географію своєї діяльності.

Цей уривок ілюструє економічні заходи, спрямовані на відновлення та розвиток торгівлі на Правобережній Україні у XVIII столітті. Після тривалих воєн і руйнувань, регіон потребував стимулів для економічного відродження. Звільнення від податків та підтвердження привілеїв ремісничих цехів сприяли поживленню економічної активності, відновленню ремесел і торгівлі. Організація ярмарків та розвиток торговельних центрів підвищували економічний потенціал регіону, інтегруючи його в загальноєвропейські та східні торговельні мережі. Таким чином, ці заходи заклали основу для подальшого економічного розвитку Правобережної України в XVIII столітті.

На прикладі Кам'янця-Подільського можна простежити як саме міста ставали центрами торгівлі. Місто розташовувалось на перехресті торгових шляхів, одним із центральних таких магістралів був шлях Сатанів-Кременець-Луцьк-Сокаль-Ярослав. Ще одна дорога була до Львову.

Фактично першою причиною становлення торгового центру було його вигідне географічне розташування. Цікаво, що розміщення міста на перетині сухопутних шляхів. Дозволив йому отримати дозвіл від польського уряду на проведення чотирьох ярмарків на рік. Перший з таких мав тривати місяць, останні три – по два тижні.

Природньо, що такі ярмарки відвідували купці звідусіль: Закарпаття, Галичина, Волинь, і також із закордону. Особливо є те, що на таких ярмарках

збувались дуже різноманітні товари, від зерна (що достатньо звично) і до оксамиту, чи паперу.¹⁰

Географічні межі дослідження мого питання охоплюють чотири регіони, цілком зрозумілим стає те, що Волинь і Поділля в контексті торгівлі в містах, стають лідерами в досліджуваній період, проте варто також дати характеристику процесам товарообміну і на теренах Київщини, та Брацлавщини.

Як і в ситуації з Поділлям, на Київщини розвиток торгівлі йшов паралельно (а можливо це стало каталізатором до цього хоч і повільного, проте розвитку) до розвитку ремісничого а пізніше мануфактурного виробництва. Природньо, що асортимент товарів був величезний. Хоча набір цей був, відносно стандартний: хліб, олія, фрукти, тютюн, залізо, пиво, риба, м'ясо, овочі, сало, вино, мед, шкло, дерев'яний посуд, будівельний ліс тощо. Найбільший прибуток - торгівля горілкою та вином.

Цікавим був податок на алкоголь. Для того, щоб купець міг приїхати, і торгувати в Києві вином чи то горілкою, він повинен був виконати наступну умову - «усім тим, хто, прибувши до Києва, бажає торгувати вином, повинен від усяких вин – чи то волоських, чи угорських, чи інших, в залежності від ємності бутилів та бочок, сплачувати скотну та шинкову повинність київському магістрату без жодної відмови»¹¹

Розглядаючи тему міст, як центрових вузлів торгівлі на цілому Правобережному регіоні, неможливо оминати місто Кам'янець-Подільський. Наявна інформація з джерел свідчить нам про те, що в місті велись активні торги, і воно справді виступало певним центром для купців на Поділлі.

Я вважаю, що така інформація якраз напряду підтверджує, і аргументує саму тему цього розділу, і абсолютно немає сумнівів, що все ж існувала мережа міських торгових центрів, про які я пишу, і покажу цю картину максимально багатогранно.

¹⁰ Петров М. Б. До історії торгівлі Кам'янець-Подільського у XVIII ст. / М. Б. Петров // Академія на пошану професора Л. А. Коваленка : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1997.- С. 97

¹¹ Історія Києва: від княжої доби до сучасності. — С. 197–198.

Отож, Кам'янець-Подільський починаючи з п'ятнадцятого століття вже мав активні торги, ярмарки і товарообмін. Про це нам свідчать раніші дані дослідників та істориків, одним з яких був Ян Длугош, котрий описував місто середньовіччя як таке, в якому на торгах був мед, худоба і віск, а відтак величезний асортимент товарів. Так само ми можемо сюди використати слова і дослідження Трифона Коробейникова, котрий згадував, що місто було доволі людним, а торги в цьому поселенні були добрими.¹²

Якщо говорити про джерела до питань торгівлі міста Кам'янця-Подільського, то на перший погляд це питання виступає білою плямою, як от до прикладу на Брацлавщині чи Київщині. Проте ситуація змінюється, якщо приділити належну увагу таким документам як актові, чи до прикладу люстрації, грамоти польських королів. Так само вичерпну інформацію про стан митниці нам дають джерела характеру фіскального.

Природньо, як і в більшості міст того періоду, торгівля зосереджувалась в центрі міста. Для Кам'янця такою територією були майдани-ринки. Так само місцем торгівлі були центральні вулиці, або ж будинки в яких жили багаті купці. Цікаво, що майдани поділялись на кілька територій, для досліджуваного мною періоду вони існували за наступною градацією (поділом) – Зарванський або ж Мясницький, Українсько-Польський, а також, вочевидь Вірменський.¹³

Середина ринку була цікавою, тому що являла собою цілу систему забудов, від господарських і адміністративних будівель (до прикладу ратуша), і також, вона мала ще один особливий елемент торгівлі, який я описував раніше – муровану міську вагу.

¹² Сецинский Е. Замковая православная церковь. – С.484.

¹³ Григорян В.Р. История армянских колоний Польши и Украины (армяне в Подолии). Ереван, 1980. С.63; Халпачян О. Сооружения армянской колонии в Каменце-Подольском // Архитектурное наследие. М., 1980. №28. С.133-137; Dachkevutcs Ja. Le gualtier armenien de Kamenetz-Podolsk sur les gravures du XVII sicele // Revue des Etudes armenienes / N.S. – Paris, 1970. – Т.7. – Р. 470-482 Его же. Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV–XVIII ст.) // Историко-филологический журнал. – Ереван, 1987. – №2 (7). – С.63-85; Петров М.Б. Исторична топографія вірменських кварталів Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Рівне, 2001. – С.25-27.

Для цього міста, була незвичайна особливість, котра стосувалась вірменів купців, які перебравали у євреїв лідируючі торгові позиції в місті. Для вісімнадцятого століття є характерним те, що вони мали в місті свою систему торгових складів, які були у вигляді склепів. Цікавим є також те, що знаходились ці склепи поблизу храму святого Миколи, який ніс функцію покровительського, для купців. Були в місті, очевидно, і ряд вірменських кварталів.

Природним є і те, що коли в місті здійснюється активна торгівля, завжди виникають конфліктні ситуації. Кам'янець-Подільський в цьому випадку не виключення. Подібно як до непорозумінь в міста Заславі, тут також були свої не врегульовані ситуації. Опишемо головні з таких, і ті, котрі детально відображенні в доступних нам джерелах.

Вісімнадцяте століття для міста починається доволі неприємно. Зокрема в питаннях торгівлі правила змінюються. Як і завжди все це пов'язано з підняттям податків та мита. Польський сеймик близько 1702 року вирішив обкласти додатковими податками місто та всіх його мешканців. Зрозуміло, що під дію рішення потрапили і власники крамниць, купці, як бідні так і заможні. Проте, місцеві були змушені шукати вихід, і знайшли його.

Особливістю міста було те, що певний час, воно перебувало під окупацією Османської імперії, проте для того, щоб місто, маєтки відновились, король на чолі сейму дозволив місцевим не сплачувати податки протягом 10 років, відтак, міщани податків не сплачували, посилаючись на попереднє рішення нової влади, і для них це виглядало доволі справедливо.

У випадку якби влада заборонила торгівлю, вони планували повністю припинити будь який продаж і виробіток напоїв, чи інших товарів.¹⁴

Як і для більшості торгових міст, адміністрацією були встановлені певні дати, в які торгівля була дозволеною. Я вже згадував раніше, що як

¹⁴ Петров М. Б. До історії торгівлі Кам'янець-Подільського у XVIII ст. Академія на пошану професора Л. А. Коваленка : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1997. С. 97.

правило ці дні прив'язувались до дат церковних свят, як рахувались за руським календарем. Так само було і у випадку який я опишу нижче.

Варто дещо прояснити контекст тих конфліктних ситуацій, котрі були спричинені насправді не бажанням купців заробляти над міру, а просто фактично виходити в нуль. Митна політика Кам'янця-Подільського у вісімнадцятому столітті, особливо для небагатого середнього класу купецтва, диктувала для них доволі жорсткі правила торгівлі та існування.

Фактично вони були на межі своїх можливостей, так само як і інша група, до яких відносились дрібні крамарі. Ця ситуація нашттовхувала їх порушувати правила торгівлі, і здійснювати свою діяльність навіть в ті дні, коли це було заборонено.

Розглянемо конкретний приклад, який яскраво свідчить нам про те, як це насправді діяло на практиці, і які механізми врегулювання, або ж їх відсутність існували. Так, у 1704 році, на території українсько-польський магістрат, взяв на себе функції розгляду справи, котра була власне пов'язана із торгівлею в заборонені дні. Справи стосувалась «панів крамарів», котрі дозволили собі виставити в такі святкові дні на торгові лавки товар, і намагались активно його збувати.

Адміністрація відреагувала на такі «нахабні» дії купців, і відправили до них свою людину, яку купці нібито «шарпали», і відмовлялись виконувати вимогу згорнутись та перестати торгувати. Зрозуміло, що настрої тоді був досить напружений, адже як я писав на ці дії їх нашттовхнула фактично сама ж адміністрація.

Купці, доволі аргументовано говорили про те, що у день свят торгувати потрібно, і поза цими днями також, адже це їх основний прибуток, і те що дозволяє їм виживати, «...один з крамарів навіть виголосив такі слова: “Чому б я мав не торгувати, хіба мені їсти св. Грегор дає?»¹⁵

Природньо, що порушників оштрафували, ціна штрафу – гроші і віск. Хоч ця ситуація була вирішена на користь магістрату, але вона дає нам чітко

¹⁵ Так само С. 99-100.

побачити так звану юридичну сторону торгівлі, її особливості, і різні конфліктні ситуації. Причому я більш ніж впевнений, що ці ситуації були не одиничними, адже розглядали ми такі і у Волинському воєводстві, і тепер в Подільському.

Тепер, як на мене варто розглянути і інші особливості існування і діяльності торговців в містах, адже варто розуміти, що торгівля така відбувалась паралельно з іншими соціально економічними процесами, вона не жила у вакуумі, і на неї здійснювали вплив цілий ряд чинників, про які поговоримо нижче.

Протягом вісімнадцятого століття, неодноразово торгіві привілеї міста порушувались, і порушували їх здебільшого військові, шляхта чи купці – євреї. Бачимо такі приклади у 1789 році, 1737 а також в 1725 роках.

Здебільшого ці групи населення розміщувались у передмістях. Механізм втручання до прикладу шляхти очевидний – обкладання купців і крамарів високими податками та митом.

Приклади таких порушень досить різноманітні і чіткі, вони збережені та описані в книзі магістрату міста, де вказується, що мито при заїзді і так само при виїзді через ворота польські та руські було надто високе. Шляхтичі збирали індукту та еквекту, розмір податку в декілька разів був більший за дозволений законом, що свідчило про очевидне зловживання цими митними аспектами.¹⁶

Міста, котрі дійсно виступали центрами торгівлі, насправду не могли існувати ще без одного важливого, і нажаль присутнього майже всюди елементу торгівлі – корупції. Кам'янець-Подільський із своєю доволі великою та точно розвиненою системою як внутрішньої так і зовнішньої торгівлі, вочевидь був не винятком наявної всередині міста корупції.

Таке явище, вочевидь було зручним механізмом впливу тих груп населення. Які завжди славились вмінням торгувати, і накопичувати великі капітали – євреїв. Я вже говорив про те, що Кам'янець-Подільський мав

¹⁶ Так само С. 270

нетипову для цього періоду специфіку – в місті лідером з етнічних груп котрі займались торгівлею були не євреї, а вірмени. Проте, з 30-х років вісімнадцятого століття, ситуація плавно змінюється, і вносить свої корективи у внутрішню торгівлю міста, фактично змінює лідируючі позиції вірмен, і дозволяє єврейській торгівлі повноцінно проникнути в місто. Не секрет, що поодинокі приклади підкупництва з боку останніх фіксується в місті ще в другій половині сімнадцятого століття, (1660 роки), проте більш масового характеру таке явище набуває пізніше, вже в наступному столітті.¹⁷

В реальному житті, це відбувалось наступним чином, ті євреї, котрі мали більше грошей, і могли дозволити собі таку нахабність, ставали фактично євреями-перекупниками. Вони шляхом обману, і підкупу домовлялись із місцевою владою, як правило це була шляхта, або ж заможні міщани, і проникали в місто, з метою торгівлі.

Їм дозволялись поселитись всередині міста. Вони відразу приступали до активної діяльності. В джерелах згадується, що таку перекупники, своїми масштабами виробництва товарів, та їх збуту фактично не поступались іншими торговим групам міста.

Євреї виробляли і варили пивом, торгували медом, шинкували його. Навіть здійснювали митні операції пов'язанні із взяттям в оренду цих зборів, котрі збирались з напоїв.

Очевидно, що їх торгівля була активно пов'язаною із виробітком горілки, і її збутом. Ці мережі євреїв перекупників діяли по всьому місту, вони торгували буквально всюди, в домах тих, кого підкупили, в крамницях, на окремих районах в навіть в конкретних будинках, торгували на дворах і центральних вулицях.

Це говорить нам про те, що після виплати хабаря, євреї відчували себе абсолютно безпечно і, здавалось, це мало б сформувати в місті внутрішній

¹⁷ Петров М. І. Організація та розвиток внутрішньої торгівлі Кам'янця-Подільського у XV–XVIII ст. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 248.

ринок, і торгівельну конкуренцію, проте насправді це створювало прецедент до конфлікту, і формуванню монополії у торгівлі конкретними товарами.

Міщани відразу різко відчували наявність євреїв-перекупників, адже останні активно орендували млини, а відтак, сюди можна також включити оренду крамниць, магазинів, митниць та інших елементів торгівлі в місті. Євреї завжди на свою користь врегульовували навіть юридичні питання, котрі стосувались укладання контрактів із орендодавцями.

В документах, котрі описують ситуації оренди євреями-перекупниками, містяться дані про те, що останні, наклали на товар, худобу, і різні речі побутового вжитку величезне мито.

Фактично ті, хто здавав в оренду євреям-перекупникам свою власність, самі ж страждали від цього. Я намагатимусь аргументувати це, і навести конкретні приклади, які вдалось відшукати в літературі.¹⁸

В 1773 р. було зафіксовано повинність між орендарем, і євреєм перекупником, яка регламентувала, що перший з цієї угоди, повинен був сплачувати останньому такі податки – 3 гроша з гуски, також 15 з теля, з вівці навіть по одному грошу. Ці повинності були настільки детальними, що передбачали податок навіть від воску, чи то чобіт, лат і дошок, або ж навіть олії.

Документи магістрату свідчили, що раніше, до цього, не існувало цих повинностей, відтак, можемо зробити висновок, що євреї навчились пристосовуватись до різноманітних заборон з боку адміністрації, і в обхід цих заборон, заробляли чималі прибутки, нарощували свої капітали не лише з безпосереднього продажу і збуту товарів, які попри заборону вони виробляли в місті, а й завдяки обкладанню податком тих, в кого брали оренду.

Як на мене такий факт, можна достатньо чітко віднести до особливостей функціонування торгівлі в місті, і свідчить він нам про

¹⁸ Петров М. І. Організація та розвиток внутрішньої торгівлі Кам'янця-Подільського у XV–XVIII ст., Кам'янець-Подільський, 2004, С. 246

різноманітні особливості, котрі регламентували правила цієї торгівлі не лише документами, а й на побутовому рівні.¹⁹

Пізніше, намагатимусь описати схожі приклади в місті Старокостянтиніві, проте це буде стосуватись знову ж таки Волинського регіону, тому далі, опишу також торгівлю і особливості митних зборів міста Кам'янця-Подільського, адже навіть тут, в цьому аспекті та невід'ємному елементі торгівлі були задіяні євреї, котрі знову ж таки попри різні заборони, спромагались заробляти на податку, котрий збирали їх підлеглі біля міських брам.

Підтвердженням таких думок є наявна інформація в судових актах міста, в яких зазначається те, що євреї вартували біля брам міста, що дозволяло їм контролювати товарообіг як з Кам'янця, так і в нього.

Це дозволило їм не лише збирати мито, але й контролювати асортимент товарів, а також фіксувати обсяги торгівлі. Вони також, окрім контролю при брамах, могли примусово змушувати міщан показувати їм їхні склепи, для того що б проводити своєрідну інвентаризацію.²⁰

Зрозумілим є те, що міщани були агресивно налаштовані до таких дій єврейської громади міста, (точніше ту частину громади, котра займалась безпосередньо торгівлею, а це була фактично більшість, враховуючи специфіку діяльності останніх). Очевидно, що люди звертались неодноразово до адміністрації, і навіть до короля.

Ці скарги яскраво демонструють те, наскільки організовано, і достатньо агресивно діяли євреї перекупники. Я наведу цитату однієї з таких скарг – «фактично, останній кавалок хліба видирають міщанам». І такі ситуації тривали вже з першої половини шістнадцятого століття, тому що король, фактично заборонив їм як здійснювати викуп місцевого продовольчого товару, так і продавати його, і жити офіційно в місті Кам'янці.

¹⁹ Там само С. 247

²⁰ Там само. С. 247.

З однієї сторони, це суперечить до прикладу Волинському контексту існування торгівлі в місті, де фактично єврейська громада посідала лідируючі позиції в цьому ремеслі, протягом всього свого періоду проживання. Для Волині характерним була явище, при якому чим більше в місті євреїв, тим краще і активніше в ньому ведеться торгівля, зрозуміло, що не завжди, проте здебільшого цей механізм працював саме так, в силу специфіки життя останніх. Проте, як неодноразово я описував, для Кам'янця-Подільського ця ситуація обернулась рівно навпаки.²¹

Проте, заради справедливості, і для окреслення повного контексту подій, варто було б згадати не лише про пригнічення та «своєрідну» торгівлю євреїв-перекупників, а й про інші верстви суспільства, і групи, котрі очевидно якщо не руйнували, то точно заважали розвитку товарообігу міста.

Одним з найбільш жорстоких таких прикладів був міський військовий гарнізон. Очевидно, що завжди наявність війська в місті призводить до трагедій, чи погіршення соціально-економічного життя.

Для Волині до прикладу, (тай не тільки для Волині) притаманні випадки неодноразових пожеж в місті, під час перебування в ньому як своїх так і іноземних військ. Поділля тут відзначилось іншими конфліктними ситуаціями, і я вважаю в контексті теми торгівельних центрів, і роль міст в цьому – варто було б такі ситуації окреслити.

Гарнізон міста Кам'янця-Подільського на період його перебування в місті, а це кілька десятків років, фактично встановлював свої правила стосовно торгівлі. Ці факти є цікавими в контексті нашої теми, адже місто, поєднувало в собі дуже багато особливостей ведення торгівельного ремесла, і на перший погляд, всі ці аспекти життя та існування мали б відштовхувати купців, нівелювати в цілому торгівлі як таку, про так не сталося, і місто залишалось торгівельним центром регіону.

²¹ **Kiryk F.** Z dziejów wędrowek czeladników krakowskiego rzemiosła metalowego Rocznik Dydaktyczno-Naukowy WSP Kraków. Prace historyczne. – 1970. – № 35. – С. 105.

Перейдемо вже до конкретних прикладів. Військові прямо втручались в торгівлю, зі зрозумілих причин. Враховуючи вищезгадану активність в плані товарообігу, на цьому можна було б добряче заробити. Беручи до уваги той факт, що у військових більше інструментів впливу на купців (від зброї та насильства, до указів, тобто юридичний аспект) це виходило в них доволі успішно, якщо так можна сказати.

Військові здійснювали так званий «рекет», якщо можна так висловитись. Під такі дії підпадали всі, або ж більшість з тих, хто вів торгівлю в місті. Купці, шинкарі, піддавались різному впливу. Гарнізон незаконно торгував, виробляв та збував в місті свої напої, часто не за ринковою цінною. Також були випадки примушування до сплати податку безпосередньо товарами. Інколи були випадки, коли жовніри били купців, калічили їх, або ж без пояснення причин навіть ув'язнювали.

Подібно, до вищеописаних євреїв-купців, представники війська ставили своїх людей на брамах, і очевидно, останні здирали з купців, в обидві сторони величезні, незаконні мита. Для прикладу одним з таких податків були алкогольні напої – куф вина (близько одного відра, в різних містах куф дорівнював різним величинам, але в середньому це від 8 до 12 літрів). Так само було і з товарами, котрі потрібні були у війську, наприклад дрова, які вони змушували збувати для них же по ціні, нижче ринкової.²²

Очевидно, що і військові за таких умов, маючи повноту влади, могли займатись торгівлею. Часто нею займались не самі військові, а їх сім'ї, як правило - дружини, що в принципі заборонялось Радомським трибуналом від 1717 і аж до 1723.²³

Військові були пекарями, збували свій товар в роздрібний ринковий спосіб. Не рідко, податки котрі насильницьким способом, здирались з купців, йшли до рук керівництва гарнізоном, про що нам свідчить факт наявності скарги міщан, датованою 1761 роком, в якій йдеться якраз про такі випадки.

²² АЮЗР. Ч.V. Т.1 . С.205.

²³ Владимирский-Буданов В. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1868. С.575.

На кінець, варто було б згадати і про те, що військові розраховувались монетами, котрі не використовувались у торгівлі міста, та регіону, (орлики і берлінки), і це також цікавий факт, який свідчить про те, що гарнізон сильно вплинув на розвиток торгівлі краю, та цілого воєводства, адже торгівля чи не одна з найбільш чутливих до таких впливів ремесел.

Як я вже згадував, Кам'янець-Подільський був особливим, і особливим він був навіть в тому контексті, що будучи центром торгівлі регіону, об'єднуючи в собі стільки різноманітних (як негативних так і позитивних) фактів, зумів в певний період навіть розвиватись, і збільшуватись.

Вісімнадцяте століття, його початок був для міста таким часом якісних змін, котрі до прикладу відобразились в розбудові торгових закладів, крамниць. Станом на 1700 рік біля ратуші міста таких крамниць налічувалось близько трьох десятків, що свідчить як раз таки про ту торгівельну активність, про яку неодноразово писав і згадував.

У цих закладів, були конкретні власники, котрі так само згадуються в джерелах, одними з таких були Богдан Біренгач, або ж Маріанна Пньовська. Крамниці були як свої, так і орендовані. Орендували такі крамниці до прикладу Богдан Лукашевич. Причому джерела навіть описують точне знаходження його крамниці, і номер ряду (перший)²⁴.

Цікаво, що протягом тридцяти, а то і сорока років, (мається на увазі з 1700 до середини століття), схема центру міста майже не змінилась, і склепи, (фактично це торгові крамниці) мали такий же вигляд і розташування в межах міста.

Природньо, що ця система активно розвивалась, проте концентрувалась вона на українсько-польському ринку, поблизу або безпосередньо біля ратуші. Важливо, що торгівельну діяльність, зокрема євреї-перекупники, часто проводили безпосередньо в будинках тих же

²⁴ Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII– XVIII ст. ... – с. 318

купців, чи міщан. Станом на кінець вісімнадцятого століття, кількість таких торгових точок становила близько двох сотень по всьому місту.²⁵

Варто було б згадати і конкретних торговців, до прикладу Захаржевська, Козловський, Стефан Лазурович, та багато інших. Всі вони були достатньо відомими купцями в місті, та особливістю їх було те, що помешкання, власниками (або орендарями) яких вони були – розташовувались переважно в центрі міста.

Як згадувалось, про те, що Кам'янець-Подільський був повноцінним вузлом торгівлі не лише для свого регіону, а і для воєводства, та Правобережної України. Підтвердженням цього було те, що на ярмарки міста з'їжджались купці звідусіль. Історик, дослідник Кам'янця-Подільського, Микола Петров підтверджує такий факт наявністю реєстру, в якому фіксувались товари та їх асортимент, в митній коморі міста станом на 1764 роки.

Архівні джерела фіксують різноманітні особливості торгівлі в місті, про які я згадував раніше, про вочевидь було ще багато аспектів, котрі я не зачепив. Цікаво, що документи фіксують як асортимент, так і ціни на конкретні товари у визначений період, (зрозуміло, що ціни інколи дуже швидко змінювались, адже так само як і зараз залежали від політично, військової чи соціально економічної ситуації.

Була описана специфіка торгівлі, та навіть певну характеристику купців, які були найбільш активні, та вели свою професійну діяльність в межах міста чи регіону. Джерела фіксують в Кам'янці-Подільському мита та їх суми, котрі коливались в залежності від діяльності іноземних, чи то навіть місцевих багатих купців, або як я згадував військових.

Дуже важливо, в контексті цього розділу, і його заключної частини, котра стосувалась переважно Подільського регіону, згадати і про те, що дійсно, Кам'янець-Подільський виступав лідером торгівлі воєводства, був

²⁵ Брянцева Т.П. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки. – К., 1974. – Вип.16. – С.99.

точно його центром, був багатограним, і зумів протягом століть об'єднувати в собі купців, міщан, і різні етнічні групи, котрі так чи інакше були причетні до торгівлі.

Проте варто не забувати, що в Подільському воєводстві, було щонайменше з десятків, достатньо розвинених в плані соціально-економічного, і зокрема торгівельного життя міст.

Одними з таких вочевидь були міста Меджибіж та Сатанів, Язлівець, сюди можна віднести також Летичів, Шатаву, Жванець, Китайгород, Дунайгород, так само Хмільник, Шаргород, Оринин, Лянцкорунь і Маків. Так само достатньо активним містом в контексті торгівлі і соціально економічного життя був Могилів Подільський.

Згаданий вище Сатанів, до прикладу був центром торгівлі, та обробітку міді, яку вочевидь завозили в місто з Швеції та росії, а також Угорщини. Місто стає центром пізнішої мідяної мануфактури, що також являлось достатньо вагомим елементом торгівлі та товарообігу Правобережжя і Поділля. Це якраз таки яскравий приклад, коли місто зайняло нішу конкретного виробництва, і активно реалізовує себе в цьому.

Для Волині таким прикладом могло б слугувати місто Ковель, яке за свідченням В. Отамановського, виробляло в навколишніх селах різноманітні полотна.²⁶

В контексті цього розділу не можливо не згадати про місто Сатанів, котре було також одним із торгівельних центрів Подільського воєводства. Грунт для розвитку тут торгівлі, та її активної діяльності місто підготувала ще в середині вісімнадцятого століття, добившись отримання привілею на чотирьох-тижневий ярмарок. (1744 рік, отримання привілею міста Сатанів).

Знову ж, так само як і з Могилевом, чи Кам'янцем, купецтво тут представлене здебільшого етнічними групами греків та вірмен, і в дуже меншій мірі євреїв.

²⁶ Отамановский В. Д. Города правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века. Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Саратов, 1954. Т2 с. С. 114

Ці групи торговців мали в міста мережу торгівельних складів. Місто було точно розвиненим та жвавим, адже станом на 1780 рік, кількість димів сягає 550, що дає нам можливість, застосовуючи умовний коефіцієнт, (тут він близько 5.4-6), зрозуміти населення міста, котре фактично перевищувало три тисячі. В місті торгували полотном, шовком, салом (смальцем, топлене сало), мед та віск.²⁷

Так само, за дослідженням Миколи Богдановича Близняка, були міста, котрі ставали фактично центрами виготовлення та активного збуту різноманітних алкогольних напоїв, як от до прикладу, Заслав, Старокостянтинів, Берестечко і місто Володимир, а також Кременець і Вишнівець.²⁸

В контексті міських торгових центрів дуже важливо було б виокремити попри Кам'янець-Подільський, ще одного його прямого конкурента – Могилів-Подільського. Щоправда таку роль торгівельного хабу місто набуває вже наприкінці або в другій половині вісімнадцятого століття, проте ці зміни точно охоплюють досліджуваний мною період, отже вважаю за потрібне дещо зупинитись на цьому питанні.

Могилів був центром торгівлі із Туреччиною, і в принципі основним напрямком збуту його товару були східні країни. Джерельні документи (зокрема тариф 1776 року) дозволяє нам встановити те, що місто по населенню, станом на другу половину вісімнадцятого століття вже точно не відстає від Кам'янця, який, як прийнято вважати, був точно центром регіону.

Таку тенденцію чітко виокремлює В. Отамановський, вказуючи на те, що місто могло мати населення, близько 6000, (приблизно йдеться про цифру в 5700 жителів). Ця цифра дорівнювала тій, яку ми бачимо в Кам'янці-Подільському.

Проте, торгівлю в місті, або ж її якість чи активність визначала не лише кількість жителів, а їх намагання і вміння торгівлю цю розвивати і

²⁷ Там само. С. 116

²⁸ Близняк М. Б. Алкогольні напої, їх виготовлення та реалізація в містах Волині XVIII ст. Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2024. С. 97

вести. Могилів в цьому плані був прогресивним, адже поєднував в собі дуже багато етнічних груп, котрі так чи інакше займались купецтвом, як от до прикладу греки, чи вірмени, чи природньо – євреї. Відомо також про молдавських купців, котрі як пригадується, займались зберіганням та продажем вина, орієнтована, знову ж на східний ринок. Окрім цього йдеться також про значні обсяги торгівлі сап'яном, та шовком.

Бачимо так само чітку картину розвитку міста Дубно, Волинського воєводства, як центру торгівлі із Західною Європою. Дубно славилось наявністю в місті великої кількості купецьких складів товару. Специфікою місцевої торгівлі тут був опт. Фактично місто виступало лідером оптової торгівлі із країни Заходу.

Також цікавим моментом є те, що ряд Правобережних міст, зокрема таких як Вінниця, Луцьк, Кременець і Лeticів мали систему зв'язку – пошта. Аналіз праці Отамановського, дозволяє нам зафіксувати те, що місто Вінниця тримала поштову комунікацію з Радомом, станом на 1737 рік. Так само українські міста Кременець були пов'язані поштою з Варшавою. Вінниця, до речі, в цьому контексті виступала не лише одним із торгових центрів регіону, а й адміністративним центром поштування.

Міста ставали центрами торгівлі, являли собою цілу систему, по якій ніби ниточками, чи павутиною був вибудований алгоритм товарообігу. Наприкінці варто було б відзначити те, що кожне з описаних міст було самобутнім. В кожному місті як Волинського, так і Подільського чи решти воєводств справи йшли по різному.

Також потрібно наголосити на тому, що ці центри являли собою цілісну систему торгівельних шляхів Правобережної України, котра сполучала цілі регіони та держави, сприяла культурному та соціально-економічному розвитку. І міста були тим основним елементом, котрий дозволяв цій системі розвиватись.

Варто підмітити і те, що кожне місто діяло за своїми правилами. І те, що було дозволено в одному – заборонено в іншому. Місто як живий

організм розвивалось, і торгівля як на мене йшли точно паралельно, а можливо і пересікалась і цими процесами, бо як я згадував вище – торгівля була тим одним із основних чинників який напряду впливав на розвиток чи занепад міста.

Міста-центри були виокремлені на перший план, що дозволило глянути на них нібито під мікроскопом історії, та дослідити все ж їх справжню специфіку. У розвитку торгівлі невід’ємними її складовими стали торгівельні шляхи, багатство асортименту товару, національний або ж внутрішній ринок, експорт тощою

РОЗДІЛ 2 ТОРГІВЕЛЬНІ ШЛЯХИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

XVIII століття стає періодом жвавих соціальних та економічних змін. Найбільш яскравими такі події проглядаються у першій половині XVIII століття на території Волинського воєводства, де міста набувають фактично характеру торгових центрів, хоча подібні процеси ми помічаємо і на Галичині, і на всій території Правобережної України, в згаданий період.²⁹

Варто зауважити, що торгові сухопутні та водні шляхи являються лише одним із найважливіших елементів будь-якої торгівлі, на ряду із ярмарками, торгами. І, абсолютно справедливо було б розглянути їх діяльність, особливість функціонування не абстрагуючись від решти елементів, про які я писав вище. Відтак розділ буде містити фактологічні дані і про ярмарки, та торги, адже саме торгові шляхи забезпечували їх діяльність і дозволяли функціонувати.³⁰

Розкриття питання торгівельних шляхів не можливе без окреслення діючих на період XVIII століття торговельних артерій, як сухопутних так і водних. Занурюючись в питання торговельних зв'язків, процесу продажу товарів, я хотів би відзначити в цьому контексті Волинь, як регіон, в якому ці процеси протікали досить жваво. Із наявних досліджень можна виокремити цілий ряд таких торгівельних магістралей, які розрізали майже все Правобережжя, то часто з'єднували не лише міста, а й цілі регіони чи країни.

Шлях через Волинське воєводство був важливим міжнародним маршрутом, який перетинав не тільки Україну на Правобережжі, але охоплював природньо і Лівобережжя, і Польщу, Австрію, тай загалом країни Центрально-Східної Європи.³¹

²⁹ Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ. Наукова думка. 1988. С. 107.

³⁰ Балубашевич Т. Торговельні зв'язки українських земель із Росією в другій половині XVIII ст.: спроба узагальнення // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. Київ, 1988. С. 78-84.

³¹ Пришляк В.В. Волинська примітка в австрійсько-польському трактаті 1727 року про українську торгівлю із Силезією. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. № 22. С. 189.

Через цілий регіон Волині були проходили розгалужені торгові павутинки, яскравий приклад такої системи був Ківанський шлях, його північна частина охоплювала міста Корець – Звягель – Дрогобич і Лівне, Оріку, Володимир та Луцьк відповідно, також ці шляхи перетинались із Устилугом, Ковелем, містечком Ратне.

Південь шляху – це Чуднів, Полонне, Острів і Романів, Берестечко, Дубно, Володимир і Хорохів. До прикладу з міста Володимира ця павутина вела до польського Любліна, потім до Грубишева, і аж до Бреста.

Львів, як центр торгівлі Галицького регіону також охоплювався цими торговими ниточками. Олеськ, Броди, Луцьк, Ковель, Глиняни. Волинь тісно була пов'язана також з північним заходом. Це дороги до Кракова і Вроцлава, Кельна і Праги. Також сюди проходили шляхи до Гданська, Торуня, Нюрнберга і Аугсбурга.

Дивлячись на масштаби цих розгалужених торгових мереж можна лише уявити, наскільки ж різними були правила торгівлі на них. Скільки конфліктних ситуацій виникало в контексті вічно скандальних питань мита і податку.

Але якщо все ж звернути увагу на масштаб, то можна зробити цілком очевидний, і на мою думку, достатньо обґрунтований висновок – Правобережжя, зокрема Волинь та Поділля, являло собою класичну територію активної торгівлі, насиченої різноманітним асортиментом товарів.

Торгові шляхи це не лише про внутрішню систему товарообігу, а й про закордонні ринки, котрі часто згадуються як в джерелах, так і в літературі. Історик Бачинський пише про такий ринок до прикладу на півдні. Базар в Молдові, котрий був вигідно розташований на березі Чорного моря, являв собою своєрідних торговий хаб, котрий саме і виступав центром об'єднання торгових шляхів того регіону.

Кам'янець-Подільський, потім дорога до Кременця, та до Вишнівця, Брацлав і Острог, Старокостянтинів, все це знову ж показує активність, та потужний розвиток регіону, не лише з точки зору торгівлі як такої, а з боку

логістики, тому що торгові шляхи це насамперед її основний елемент.³² Як писав Валентин Отамановський, Вінниця являлась фактично найбільшим вузлом торгівлі на Поділлі, адже лежала на перетині торгових шляхів, Литин – Летичів – Новокопачинів – Брацлав.

Часто торгові шляхи були містком торгівлі для цілих регіонів, одних з таких був шлях з Києва до Галичини, який фактично червоною ниткою проходив через Волинський край, і мав такий маршрут: Берестечко, Острог, Дубно, Заслав, Судилків.³³

Історики також виокремлюють шляхи, які вважались найбільш живими в контексті перебігу торгівлі та процесу товарообміну. До таких можна віднести маршрут: Острог, Дубно, Межиріч, Житомир, Борзна, Ніжин.

Він особливий тим, що також сполучає цілу низку міст та регіонів. Варто згадати, про так звані міжрегіональні трактати, котрі являються крупними торговими шляхами, і їх напрямки також відомі, до таких віднесемо наприклад дорогу: Козелець на Київ – Фастів – Полонне – Заслав – Берестечко – Сокаль, або зі сходу на захід в напрямку Житомир, Корець, Гощу, Рівне, Клевань, Олика, Луцьк, Торчин, Войницю, Хоболтову, Володимир. Всі ці міста і їх об'єднання утворили таку собі торгівельну сітку Київ – Берестя.

З Галичини, Поділля та Волощини головний маршрут на Волинь – до воєводського міста Луцька – пролягав через Тернопіль, Вишнівець, Крем'янець і Дубно. Ще один шлях з Поділля до Луцька проходив через Чорний Острів і Острог.

З Подільського воєводства на Волинь вів шлях через Новокопачинів, Ямпіль, Хрінники, Боремель, Затурці, яким основний потік подільського збіжжя експортувався до Гданська.

³² Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 83-84.

³³ Каманин І. Переписи єврейського населення в Юго-Западном крае в 1765–1791гг. Архив Юго-Западной России. Киев, 1890. Ч. 5. Вып. 1. Т. 2. С. 51-52.

На перетині Руського, Белзького і Волинського воєводств перетиналися міжрегіональні маршрути через Подніпров'я – Волинь – Холмщину з численними меншими дорогами, що в основному продовжували інші маршрути. Із Луцька через Жидичин, Четверню, Колки, Чорторийськ і вздовж річки Стир можна було дістатися до Пінська і далі – у Білорусь. Олицький гостинець стояв на шляху сухопутних трас Волині та Полісся.³⁴

Варто згадати про так звані волові шляхи, які проходили через відомі нам міста Житомир – Острог – Луцьк – Володимир – Люблін і через Звягель – Рівне – Луцьк – Берестя.

Варто поговорити і про водні порти та шляхи, адже інколи їм хибно надається другорядна роль, проте аналізуючи джерела та факти, можна встановити, що в певних регіонах, вони були навіть провідними. Тут також можна відзначити Волинь, яка мала на своїй території досить добре розвинений порт.

Безумовно, містечка та міста Волині були одними з провідних центрів торгівлі. Через Волинь проходили торгові шляхи, які з'єднували Україну з Австрією, Польщею, Росією, німецькими землями, а також з деякими країнами Центральної та Західної Європи. «Волові» шляхи мали велике значення, вони також пролягали через Волинь і вели до Володави та Сілезії, куди українські купці щорічно переганяли сотні волів для продажу.

Устилуг, як важливий порт Волині, відігравав ключову роль, оскільки тут сплавливали збіжжя до Гданська. Цей водний шлях був дуже значущим для магнатів, оскільки через Польщу товари з Волині потрапляли до Нідерландів, Англії, Шотландії.

Важливість Волині як торгового центру підтверджується тим фактом, що в 1727 році у Луцьку було створено особливу митну комору. У XVIII столітті почалася спеціалізація торгівлі певними товарами, і виділилися такі міста як Луцьк, Кременець, Славута, Олика, Володимир та Старокостянтинів.

³⁴ Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття. Записки НТШ. Львів, 2000. Т. ССXL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 380 – 381.

Сіль і поташ стали особливо прибутковими товарами для волинських торговців. Зокрема, Старокостянтинів відігравав важливу роль у торгівлі з Турецькими землями – тут створили склади товарів, які прямували з Литви через Поділля до Туреччини, Румунії та у зворотному напрямку.

Дубно стало значним торговельним центром у XVIII столітті, оскільки сюди перенесли контрактні ярмарки після першого поділу Речі Посполитої. Також відомо про активні торговельні зв'язки Волині з Росією та Гетьманщиною.

На Волинь та інші західноукраїнські землі завозили хутра, тютюн, металеві вироби, одяг, взуття, текстиль. Селяни Владимирського повіту (Росія) неодноразово відвідували ярмарки Волині, а також зверталися для отримання паспортів, щоб мати можливість потрапити на Правобережну Україну.³⁵

Водні шляхи Волині були направлені в балтійський регіон. Через Володимирський повіт лежав водний маршрут Західний Буг – Вісла – Балтійське море, який забезпечував збут українських експортних товарів до порту в Гданську. Додаткові водні шляхи, такі як до прикладу річки Стир, Луга та Турія, забезпечували важливі функції у переміщенні товарів.

Містечко Литовиж займало провідне місце у водній торгівлі. Проте, Устилуг відігравав ключову роль як головний порт на Волині, через який сплавливали збіжжя та інші товари до Балтійського регіону. З метою підвищення престижу Устилуга, у 1744 році Роза-Розалія Поцейова з Загоровських отримала від короля Августа III привілей на проведення п'яти ярмарків щорічно в місті.³⁶

Не можливо розглядати торговельні шляхи без згадок про торги та ярмарки, або ж такий цікавий аспект як право складу, та без характеристики асортименту товару, яка проходили саме по цим магістралям. Тому другу частину статті буде присвячено саме цим питанням.

³⁵ Сокоlecь Б. Торгівля у волинських містах XVIII ст. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2021. Вип. 7. С. 86-87.

³⁶ Ołdakowski E. Uściług – zapomniany port Wołynia. *Znicz*. 1936. Nr. 6. S. 82.

На мою думку, в цьому контексті варто було б коротко дати характеристику такому явищу, як право складу (*ius depositionis*). Цю проблематику добре розглядає історик, український дослідник міст, Валентин Отамановський.

Фактично, він характеризує це право, як пережиток старих, феодальних середньовічних привілеїв, які були притаманні у XVIII столітті для земель Речі Посполитої, зокрема Правобережної України. Якщо коротко, право складу, зобов'язувало транзитних купців, зупинятись в містах, в яких діяло це право, на певну (визначену в місті) кількість днів, та продавати цей товар.

Інколи такі правила були достатньо чіткими та жорсткими, коли в містах встановлювалось двох-місячне право складу, без можливості виїзду за межі міста. Для прикладу, на Правобережну Україну ввозилась коломийська (біла) сіль з Одеси (тоді Хаджибея) або ж з півострова Крим. І ще в XVI століття, міста Правобережної України отримують право складу: Луцьк, Кременець, Миргород, Новокопачинів. В середині XVIII століття (1754р.) таке право надається Волинському місту Славута.

І тут ми можемо конкретно розглянути як це працювало. Право складу в Славуті діяло на так звану білу сіль, і воно зобов'язувало всіх купців, які рухались із Покуття на Полісся зупинятись в місті, та торгувати протягом трьох днів на ярмарку.³⁷ Цікавим фактом є і те, що дуже часто напрями торгових шляхів, та шлях купців залежав від бажання уникнути приватні митниці, які не рідко з'являлись там, де раніше не було, на мостах чи греблях, або ж переправах.

Література дозволяє нам встановити досить широкий асортимент товарів, та чіткі дані з обсягів їх продажу. Цей аспект залишається для проблематики надзвичайно важливим, адже без нього торгівля втрачає сенс.

³⁷ Отамановский В. Д. Города правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века. Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Саратов, 1954. Т2 С. 101.

Товарообмін повинен залишатись конкурентно спроможним і цікавим для покупця, і відтак асортимент постійно має поповнюватись чимось новим..³⁸

Географія торгівлі до прикладу міста Кам'янця-Подільського вражала своєю різноманітністю, близько сотні містечок та великих міст, формувало систему торгівлі міста Кам'янця-Подільського, і варто було б в контексті нашої теми, згадати найбільших з них: Анталія і Токат, Олександрія, Варна. Стамбул, Слуцьк, Смотрич, Гданськ, Підгайці, Оринин, Санатів, Могилів, Гусятин, Дунаївці, Криве, Дубно, Кудринці і Окопи, також сюди можна включити, Лянцкорунь, Солобківці і Зіньків, Станіслав, Городенка, Броти і Хотин, Львів, Бургас.³⁹

Отже, в підсумку можна сказати те, що торгові шляхи Правобережної України 18 століття являлись невід'ємною частиною соціально економічного життя. Не можливо не згадати і про те, що на Правобережжі існували великі торговельні мережі, котрі дозволяли купцям здійснювати міжнародну торгівлю.

Часто ці шляхи сполучали два міста, котрі активно розвивали між собою товарообмін. Асортимент товарів залежав зрозуміло від багатьох чинників. Наприклад куди ці товари поставлялись, для кого, і в яких об'ємах. Існувало в регіонах право складу, яке встановлювало зобов'язання для купців в плані торгівлі у конкретних містах. Розгалужена мережа торгових шляхів свідчить нам про високий рівень розвитку торгівлі, не зважаючи на важкий період який регіон проживав.

Торгові шляхи, так само як і центри міської торгівлі являли цілісну систему збуту товару. Це важливо розуміти для того, щоб побачити ті особливості, про які йде мова. Варто також приділити особливу увагу тому факту, що від розгалуження торгових шляхів, напряду залежав розвиток того чи іншого регіону. А так само, на торговельну активність регіонів, напряду впливала якість доріг, торгових магістралей, їх розташування і протяжність.

³⁸ Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w 18 w. w świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno» // Przegląd humanistyczny. 1993. T. 37. № 4. S. 45 – 56.

³⁹ Motylewicz J. Op. cit. – С. 268

Ми бачимо картину, за якої Волинь, до прикладу являється лідером обігу товарів на Правобережжі, і якраз цей факт підтверджує те, що маючи в своєму арсеналі величезну торгову павутинку – регіон мав змогу вижити, торгувати, заробляти кошти, і здійснювати активний культурний обмін в тому числі, інтегруватись перш за все у внутрішній, національний ринок, а потім, вийти і на міжнародну торгівельну арену. Проте більш спеціальну увагу значенні торгівельних шляхів у формуванні і реалізації товарів закордоном, ми проаналізуємо в останньому розділі праці.

РОЗДІЛ 3 ВНУТРІШНЯ ТОРГІВЛЯ РЕГІОНУ

Внутрішній ринок Волині та Поділля, який частково був описаний в попередніх розділах, а також торгові зв'язки Київщини, і Брацлавщини, являли собою унікальну систему національного ринку. Цей розділ буде торкатись торгівлі в цілому, її особливість в містах воєводств, асортименту товарів, інших аспектів.

Вже традиційно, почну з Волині, бо її різноманіття та торгова активність не може залишити поза увагою. Однією із найбільш важливих та бажаних на полицях купців була сіль. Вони стає потрібною для людей не лише в контексті готування їжі (мається на увазі в приготуванні свіжої їжі) а й в старому способі зберігання продуктів, особливо м'яса чи риби – засолюванні.

Міські ринки, в основному продавали сіль, котру експортували з Хаджибея, (сучасна Одеса), і фактично це місце було монополістом на постачання солі.

Сіль експортували на Волинь по різному. В основному використовували два найбільш зручних способи. Перший з таких був водним, і передбачав рух від Чорного моря, потім Дніпро і до Києва. З Києва сіль роз'їжджалась по різноманітних торгових центрах, котрі знаходились поблизу річки Десни, чи до прикладу Прип'яті.

Другий, і як я вважаю не менш важливий шлях був очевидно сухопутним. Його маршрут пролягав вже доволі типово, порівняно з першим, і розрізав він міста, котрі згадуються найбільш частіше в контексті сухопутної торгівлі. Це вочевидь міста Острог, Дубно, Вінниця, Брацлав. Кінцевою зупинкою солі була знову ж Волинь, із складом в Луцьку.

Згадується в різноманітних джерелах про волинське містечко Колки, в контексті зберігання в його складах покутської і волоської солі. Зі зрозумілих причин, власники міст воліли, що б в їх поселеннях збільшували обсяги і кількість торгів. Вони постійно клопотались про те, що б добиватись

дозволів на збільшення періодичності проведення ярмарків. Таким прикладом для нас може слугувати ситуація з містечком Мізоч, де до прикладу за сприяння місцевих діячів, проводилось відносно багато щотижневих торгів, і близько 12 щорічних ярмарків.

Рівно стільки ж ярмарків проходило у місті Лабунь. Станом на 1788 рік. У двадцятих роках вісімнадцятого століття, Теофіполь успішно добивається права на проведення щорічних ярмарків.

Таку ж ситуацію бачимо у волинському місті Заслав, в якому власник поселення добивається того, що б воно відродило свою минулу славу торговельного центру, і осередку купців регіону, причому не лише на внутрішньому, національному ринку, а й на зовнішньому.

З джерел, власне, дізнаємось про те, що була спроба така була очевидно невдалою. Це пояснюється відсутню ярмарків Заслава в переліку головних ярмарків Речі Посполитої станом на 1777-1778. Вони там просто відсутні.

Підтвердженням цих слів є наявність виданого нормативно правового акту, розпорядження князя Павла Короля Сангушка, в якому йдеться про дозвіл на проведення ярмарків, та запрошення на них людей – «był rozkaz jaśnie oświeconego pana, aby podczas jarmarków i na jarmarki ludzi zachęcać do Zaslawia»⁴⁰

Проте, це ситуації не змінило. І цьому також є підтвердження, коли місцеві міщани (близько 1753 року), неодноразово скаржились, на те що власне купці, в місто просто не заїжджають, що створює ситуацію, коли на ринку відсутня конкуренція і рівень продажів, що в свою чергу, змушує останніх продавати власний товар за безцінь. Міщани вбачають це чи не головною причиною занепаду міста.

Про те, що торгівля, часто, або ж її відсутність – визначала долю поселення, села, міста чи містечка. Фактично виводила і трансформувала

⁴⁰ Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w 18 w. w świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zaslavia 1771 anno» // Przegląd humanistyczny. 1993. T. 37. № 4. S. 45 – 56.

село на місто, або ж навпаки. І ситуація з містом Заславом кінця вісімнадцятого століття – яскравий приклад таких моїх думок.

Занепад ринку, знову ж на прикладі Заслава, призвів і до втрати лідируючих позицій локального ринку. До кінця не можливо аргументувати, що насправді ці процеси взаємопов'язані, або ж вони розвивались паралельно, проте, очевидним є те, що занепад торгівлі ніс за собою неабиякі наслідки.⁴¹

Локальний ринок був представлений торгами, котрі проводились двічі на тиждень. З часом стає помітним те, що вони перестають користуватись популярністю. Особливо це помітно на локальному ринку, коли з віддалених сіл та містечок не приїжджають купці, та власне покупці.⁴²

Середина вісімнадцятого століття взагалі стає сірим періодом розвитку торгівлі і купецтва в Заславському ключі. Мова йде про перехід торгівлі, та зацікавленість в ній до найбільш талановитої нації, в контексті продажу, торгівлі, лихварства, і купецтва – євреїв. Справа в тому, що до того, лідери торгу були міщани-християни.

Мене здивувало те, що насправді «грант» для єврейської торгівлі в Заславі був доволі несприятливим. Це було пов'язано із специфічною політикою князів Сангушків. Навіть незважаючи на вищезгадану тенденцію, в якій чим більше торгівлі у містах тим краще, вони проводили анти-єврейську (якщо так можна висловитись) торгівельну політику.

Проявлялась наступна у фактичній забороні на купівлю, або ж навіть утримування крамниць, магазинів, на території ново-відбудованих ринків.⁴³

Ця політика також проявлялась в очевидному применшуванні значення євреїв-купців, в процесах торгівлі Заславського ключа і в цілому, вочевидь регіоні Волинського воєводства. Пізніше я повернусь до Заславщини, адже на прикладі цього міста, можна побачити цілу низку

⁴¹ Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w 18 w. w świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zaslavia 1771 anno» // Przegląd humanistyczny. 1993. T. 37. № 4. S. 45 – 56.

⁴² Ididem. S. 47

⁴³ Ididem. S. 48

тенденцій пов'язаних із провадженням торгівлі на Правобережжі, у вісімнадцятому столітті.

Аналізуючи якраз контекст розвитку торгівлі, можна привести ще декілька яскравих прикладів піднесення, і падіння, в рамках купецтва та продажу, особливостей і трендів.

До таких особливостей ведення торгівлі, (хоча можливо, це було типово і не тільки для Правобережжя) була щільна прив'язка до календарних, особливо церковних, свят.

Розглянемо ці тези на прикладі невеликого містечка Турійськ, котре в кінці вісімнадцятого століття, (1773 рік) отримує привілеї на ведення ярмарків, проте лише на святого Іллі, і також наступного дня після святого Миколая, (рахується по руському календарю). Кожен з цих ярмарків мав тривати близько тижня, про що свідчать нам джерела.⁴⁴

Такий приклад був не одиничний, я б сказав така практика прив'язки – класична для даного періоду, в контексті ведення торгів чи ярмарків. Кінець вісімнадцятого століття для міста Володимира також відзначається запровадженням святкових ярмарків.

Тут вже, вони відбувались в інші дати: наступного дня опісля святого Войцеха, та після святої Анни. І також, після свята Внебовзяття Пресвятої Діви Марії, «*Assumptio Beatae Mariae Virginis*».

Дванадцять років опісля, Володимир (місто) добивається отримання привілею на забудову аптеки. Через три роки, (1789 рік) король дає також для містечка Млинова право проводити чотири церковних ярмарки (ярмарки прив'язані до церковних свят). Вони вже проходили під час святкування святого Миколая, Трійці, потім пророка Іллі і на кінець – Преображення Господнього. Рахувалось все за тим же руським календарем.

Аннопіль, як ще один осередків торгівлі Волинського воєводства, проявив себе в цей період як достатньо прогресивне торгове містечко. В

⁴⁴ Krz. J. Turzysk. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1892. T. XII. S. 670.

ньому діяло близько 35 різних торгівельних лавок. Це і кам'яні (менше) і дерев'яних (їх було вдвічі більше). Цікаво, що сфера продажів в таких лавках чітко поділялась – в деяких відбувався активний збут паперу, а десь продавалась тканина. Також були лавки де купці збували сіль, чи до прикладу рибу, оселедець особливо. Торгували навіть тютюном, і горщиками.

Згодом місто отримує привілей від короля, на запровадження в ньому двох щорічних ярмарок. Вони також щільно пов'язувались із церковними святами, відтак проводились на святого Антонія, і не переривались аж шість тижнів, Наступний ярмарок брав свій початок 27 січня, та проходив сім днів.

Також можна привести приклад розвитку торгівлі містечка Киликиїв. Торгових лавок тут було небагато (близько десяти), і асортимент товарів схожий на той, який був в Аннополі, проте з іншого тут продавалась ще суха риба. Така сама ситуація проглядається в міста Гоща, як з наявністю дерев'яних торгівельних лавок, так і з переліком товарів котрі збувались: риба, сіль і очевидно – тютюн.

Я б відмітив якісно інший стан речей в Ляхівцях вісімнадцятого століття. Там нараховується біля сорока торгових лавок, тридцять дві лавки були постійно діючими, а решта – пусті, проте і з них сплачувались податки в розмірі 210 зл.

Очевидним є той факт, що асортимент товарів будь де завжди залежав від декількох факторів. Першим з яких я б виділив розташування міста, містечка, села чи поселення.

Географічне розташування диктувало основні правила для торгівлі того чи іншого регіону. Відповідно міста трансформувались у вузли торгівлі певним товаром, як от сіллю, чи тканиною, або до прикладу деревом. Другою причиною я б назвав логістику. Активність товарообігу, торгівлі, напряду залежала від можливості як швидко привезти товар, так і швидко його експортувати, як от худобу, чи збіжжя. Або ж навіть ту сіль.

Наявність великих та активних магістралей автоматично збільшувала товарообіг, присутність річки, або моря відкривало якісно більше можливостей для збуту товару. І це в свою черго, очевидно, пожвавлювало торги.

Для того, що б ці слова виглядали аргументованими, знову ж приведемо приклад Ляхівців, містечка котре займалось в основному збутом тканини, бавовни, тютюну і коноплі.

Маючи на господарстві ставки, лавки могли легко поповнюватись рибою, відтак звідси ще одна особливість, і специфіка містечка – торгівля рибною продукцією (свіжа та сушена риба). Адміністративні привілеї і регулювання, часто закінчувались не лише обіцянками, чи папером (мається на увазі ухвалою, чи дозволом, документом), а й конкретними діями. В нашому випадку такі дії були проведені князем Яблуновським, який домогся встановлення міських ваг (шляхом отримання спеціального документу). Це в свою чергу призвело до відносно швидкого і точно доброго пожвавлення торгівельної діяльності місцевих купців – міщан.

На початку роботи, очевидно видатного історика, Валентина Отамановського, Не секрет, що центральним об'єктом його численних досліджень, було місто Старокостянтинів, як осередок князівської сили, культури, і в тому числі активних, і доволі прогресивних торгових традицій і здобутків. Отамановський досліджував закономірності, особливості, і привілеї.

Хотів би в контексті внутрішньої торгівлі, зупинитись на деякій специфіці, котру детально описує той же Отамановський. Специфіка ця полягає в наявності спеціальних привілеїв, і надані права складу цілим містам, привілею торгівлі конкретним товаром, на певний відділений час і з певними умовами.

Отож, право складу (*Ius depositionis*), право, котре прийшло до Польщі фактично із заходу, і було пережитком минувшини. Перші українські і польські міста отримують таке право ще в середині чотирнадцятого століття.

Глиба української, та світової історичної науки, Іван Крип'якевич пов'язує прихід до сходу цього права із пережитком фактично середньовічної «шанованої» традиції.⁴⁵

Володимир, Луцьк і Львів отримують його в чотирнадцятому столітті (1379 рік), такі міста як Белз або ж до прикладу Ярослав, Чи наша Коломия – трішки пізніше, в 1456 році. Останнє, до прикладу мало привілей торгувати сіллю. Містечко Могилів, в другій половині шістнадцятого століття також набуває це право, вже в 30-х роках сімнадцятого, його отримує Кам'янець, Борщів, Бар.⁴⁶

Повертаючись до досліджень Отамановського, бачимо, певну картину, яка дозволяє нам простежити закономірності розвитку торгівельних зв'язків не лише між містами а й між цілими регіонами.

Право складу регламентувало фактично перебування купця, на певний (визначений в кожному місті по різному) період по різному відрізок часу, і зобов'язувало його здійснювати активний збут своєї продукції. Міста виступали складами для товару, що формувало особливість національного ринку – орієнтованість міст, на конкретну продукцію.

Наведемо конкретний приклад: м. Славута, у другій половині вісімнадцятого століття, отримує право складу солі, чи то білою, чи чорноморської.

Транзитні купці, мали б дотримуватись прав, про траплялись непоодинокі випадки їх порушення. Як це працювало? Купець, котрий віз сіль, і проїжджав Славуту, повинен був зупинитись на три дні, під час ярмарки, і продавати протягом цих трьох днів свою продукцію, тобто сіль.

Кам'янець-Подільському, конституція 1670 року, взагалі дозволила контролювати торговий перебіг міста, місту дозволялось вести міжнародну торгівлю, а внутрішню і поготів. Тепер проговоримо неприємні випадки

⁴⁵ Lewicki S. Prawo składu w Polsce (Studia nad historią handlu w Polsce, cz. II). Lwów: Drukarnia Władysława Łozińskiego, 1910. S. 200.

⁴⁶ Ibidem! S. 200.

зловживання становищем, і надзвичайну пристосованість людей, до навіть найбільш складних ситуацій⁴⁷

Ці випадки пов'язані вже з іншою стороною особливості торгівлі цілого Правобережного регіону – наявності великої кількості митних постів, інколи навіть точно нелегальних. Парадокс, проте, як згадує В. Отамановський, часто, наявність, або ж їх відсутність визначала долю цілого торгового шляху.

Ці так звані "приватні проходи» ставали величезною перепоною на шляху розвитку товарообігу регіону. Будувались такі проходи на річках, мостах і дорогах.

Фактично, можна сказати, що такі проходи являли собою систему збору нелегальних коштів, (інколи легальних, навіть частіше легальних, якщо магнату дозволено було мати приватну переправу, право таке надавалось королівським рішенням⁴⁸.

Прикладом такого елемента збору податків був Овручський монастир, котрий мав королівську привілею, на ввезення в Овруч солі, без стягнення і зупинки, без сплати податків на приватному переході.

XVIII століття, а точніше 80 – ті роки, для торгово-промислових районів Вінниці, стають переломними в контексті зміни напрямку ринкової приналежності. Регіон тепер стає частинкою, або ж цілим елементом Чорноморського торгового ринку. Повільно, але впевнено розпочинається Чорномосрька, торгова експанція.

Дедалі частіше в Херсоні на базарах зустрічають купців з Вінниці. Підтвердженням цих слів, є документи, згідно яких, в 1788 році, купець з Вінниці (Швейгер) в Херсоні розраховується, з шляхтичем Кушковським, по питанню боргу останнього на суму 960зл.⁴⁹

⁴⁷ Отамановский В. Д. Города правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века. Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Саратов, 1954. Т.2. С. 101

⁴⁸ Там же. С. 101

⁴⁹ там само С. 107

Цікаво, що ситуація насправді показує масштаби розвитку ринку різних регіонів, їх асиміляцію один в одному, і товарообмін як елемент рушійних змін.

Повертаючись до питання особливостей розвитку внутрішнього ринку, варто описати деякі конфліктні ситуації, котрі яскраво демонструють нам вплив адміністрації, на розвиток товарообігу.

Таким прикладом, вже вкотре може слугувати Заславський регіон. Вісімнадцяте століття знову ж стає для цього краю періодом то піднесення, то падіння, пов'язаних з різноманітними ситуаціями. В цей період Заслав, і поселення навколо нього, були передані в оренду, а резиденція Заславських, швидко перенеслась до сусіднього, також відомого торгового центру (одного з найбільших у Волинському воєводстві) місті Славута.

Такі дії, потягнули за собою не лише зміщення акценту із Заслава в контексті соціально-економічного розвитку, а й конкретно погано вплинуло на розвиток, тай в принципі існування торгівлі в місті. Найперше постраждали ті, хто природньо торгівлею займались найбільш активно – євреї. Група євреїв крамарів виступали в контексті торгівлі як постраждала сторона, від таких дій адміністрації.

Підтвердженням цих слів, були неодноразові скарги останніх, про те, що верхівка маєтку заславських (адміністратори), фактично примушували їх до не вигідних, і очевидно збиткових дій – купівлі для місцевих різників м'яса, ціна якого була штучно завищеною в декілька разів.⁵⁰

Таку ж саму ситуацію бачимо в заславському маєтку і з закупівлями шкіри, оселедців чи інших товарів побутового, щоденного вжитку. Цей факт говорить нам про те, що адміністрація штучно збільшувала закупівельну ціну, що фактично тягло за собою природньо, збільшення ціни на продаж, а це вже створювало ситуацію при якій торгівля для євреїв фактично ставала збитковою.

⁵⁰ Archiwum Państwowe w Krakowie (APK). Akta Stanów (AS), Sygnatura 533. Kraków: Archiwum Państwowe

В середині вісімнадцятого століття (1753 рік) крамарі Заслава скаржаться, до адміністрації міста, шляхом звернення напряму, із питаннями для врегулювання правил торгівлі. Такі дії вочевидь призвели і до інших плачевних наслідків для розвитку товарообігу в регіону і Заславі.

В місті в переддень, або ж під час проведення різних свят відбувались рейди, на яких могли конфісковувати товар, за котрий не був сплачений податок, тому що такси в місті ставились надто високі.

Купці, котрі хоч раз піддавались до таких рейдів, та обшуків, із майбутньою конфіскацією товару природньо в місті більше не торгували, вони вирушали до інших міст, в яких такого не було, і збут товару відбувався більш спокійно, і захищено.

Кульмінацією всіх цих подій, стало те, що 1771 року, купці Заслава формують та приймають певний набір правил торгівлі, який вони називають «Розпорядок крамарів міста Заслава», котрий повинен був би урегулювати правила торгівлі, унеможливити монополії, і маніпуляцію цінами.

Я вже згадував раніше, що ці правила були фактично прототипом, або ж повторювали раніше сформовані і прийняті правила торгівлі в міста Броди, де також задля урегулювання схожих конфліктних ситуацій, вони були затвердженні.⁵¹

Як це працювало на практиці до кінця не відомо, але ці правила передбачали, що кожному купцю надавався привілей на продаж свого одного конкретного продукту, і він не міг продавати щось інше, чи це шкіра, чи оселедець, чи м'ясо або ж каву, чи цинамон, або цитрини, фрукти чи овочі, кожен з них повинен був оприділитись із напрямом торгівлі, і здійснювати її згідно цих правил.⁵²

⁵¹ Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. Збірник документів / Monumenta Leopoldiana (Львівські історичні пам'ятки). – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 530. Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст. Збірник документів / Monumenta Leopoldiana (Львівські історичні пам'ятки). – Львів, 2000. – Т. 2. – 576 с.; Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: Привілеї та статuti ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова / Monumenta Leopoldiana (Львівські історичні пам'ятки). – Т. 4. – Львів, 2007. – 816 с. АРК. АС. – Sygn. 533

⁵² Goldberg J. Op. cit, № 4. S. 5.

Як на мене, це найбільш яскравий приклад того, наскільки дії адміністрації можуть змінювати не лише якийсь конкретний елемент економічного життя міста, чи цілого регіону, як от торгівля міста Заслава, а вони впливають і в цілому на соціально економічне життя.

Адже ми згадували раніше про роль торгівлі не лише в економічному аспекті існування людини, але й не меншою мірою в культурному.

В контексті внутрішньої торгівлі, тай в принципі до питання торгівельних шляхів, варто було б згадати місто Вінниця, про котре в роботі, в силу відсутності великої кількості джерел буде згадуватись, чи не найменше.

Як писав Валентин Отамановський, місто фактично набуває торгового характеру лише в другій половині вісімнадцятого століття, і справи склались так, що місто Вінниця фактично опинилась таким собі торговим хабом, котрий лежав на купецькому тракті.

Тракт, або ж торговий шлях пролягав через міста Л^ітин, село Якушинці, Летичів та Новокостянтинів, так само в цю торгову мережу можна частково включити Брацлав, і Бар, місто Ворошилів, і Могилів, про які до речі я вже згадував, і неодноразово раніше.⁵³

В контексті внутрішньої торгівлі зокрема міста Вінниці, варто згадати і про те, що воно повністю було включене в мережу внутрішньої торгівлі, імпорту та експорту різноманітних товарів.

З джерел, зокрема дізнаємось про те, що північно-західними шляхами, в Правобережну Україну заходили торгові шляхи для експорту товарів. Згадується, зокрема про втрату домінуючої ролі Гданська, і його місцевого порту в цьому контексті, адже на арену торгових подій вже активно виходив Чорноморський регіон. Мова йдеться зокрема про торгівлю смолою, поташем, лісом, селітрою і сільськогосподарськими продуктами.

⁵³ Отамановский В. Д. Города правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века. Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Саратов, 1954. Т2 с.. С. 103

Що ж стосується Вінниці, то джерела фіксують наявність на базарах і місцевих торгах такого продукту як аніс (рослина), і вважалось що це вже було достатньо звичний для місцевих. Ця медична рослина активно збувалась у Волинському місті Дубно, що свідчить нам про те включення Вінниці в торгіві зв'язки регіону, про які я писав вище.⁵⁴

Існують так само згадки, про активний торговий трактат, або ж купецьку магістраль з Вінниці в Бандери, який проходив через містечко Круте, (Брацлавщина). Така торгова активність тут датується приблизно 1780-90х роках, і зазначається, що в основному це був локальний експорт товарів, на внутрішньому ринку.

До прикладу згадується про перевезення купцем Дм. Патрон 4 воза цибулі, при цьому, купець не повинен повертатись із Бендер, так би мовити «пустим», продавши свій товар, він повинен був закупитись там копченою рибою. Проте купець замість риби купив сіль, і продав її пізніше у Вінниці.⁵⁵

Варто розуміти, про те, що Вінниця, і весь регіон, фактично існував в умовах постійної, насильницької експанції росії. Можна впевнено казати про те, що станом на середину вісімнадцятого століття, Вінниця як торговий центр регіону була включена в загально російську мережу товаро-обмінну.

Це формувало певну специфіку речей, при яких вже у 1760 роках, ринок вінницьких купців був наповнений російськими товарами, від російської риби, до московського полотна, тканин, і різного роду товарів повсякденного вжитку. Вінниця відносилась до сфери впливу Чорноморського регіону, відтак відчутти вплив росії, і бути включеною в її систему торгівлі – на жаль було неминучим процесом, котрий до кінця століття тільки активно пришвидшувався.⁵⁶

⁵⁴ Отамановский В. Д. Города правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века. Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Саратов, 1954. Т2 с.. С. 103

⁵⁵ Там само С. 104

⁵⁶ Отамановский В. Д. Города правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века. Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Саратов, 1954. Т2 С. 107

Про одну із особливостей в плані торгівлі Правобережного регіону. Ця особливість відзначалась в тому, що фактично станом на другу половину вісімнадцятого століття, міста ставали не лише торгівельними центрами, але і місцями торгівлі конкретними товарами.

Зрозуміло, що така тенденція формувалась, і диктувалась особливістю місцевого ринку, розташуванням, і природними ресурсами. Проте як на мене інколи це було не так, і я б хотів більш детально описати такі міста, і їх асортимент товару. Адже фактично внутрішній, або ж національний ринок сформувався в умовах наявності міст монополістів, конкретних товарів.

Той же Отамановський, досить детально описав цю картину, і провівши аналіз літератури, можна зафіксувати те, що таких міст в регіоні було дуже багато.

Славута, , природньо була фактично монополістом по продажам, імпорту та експорту солі котру завозили з Хаджибея. На ряду зі Славутою був також Кременець і Луцьк, котрі хоч, мабуть і меншою мірою, та все ж займались продажем тієї ж солі.

Устилуг являвся центром торгівлі хліба, і так само сюди варто включити містечко Меджибож (Межибож). Місто Шаргород, торгував закордон. Містечко Ковель було вузлом продажу лісу, та всього, що було пов'язано із деревом, та дерев'яною продукцією, а також на його ринках часто можна було зустріти велику кількість риби.

Рашків торгував кіньми. Продаж коней, тоді був винятково прибутковою справою. Не кожен міг дозволити собі утримувати на господарстві цих тварин, а тим більше виводити породи, чи продавати їх на закордонний ринок.

Містечко Хмільник був одним із центрів збуту та товарообміну в контексті продажу селітри, скла та поташу. Чечельник торгував винами, як

до прикладу Старокостянтинів.⁵⁷ В цьому ж контексті треба згадати про активну торгівлю, котра розвивалась і здійснювалась в місті Бердичів. Багато істориків відзначають це місто як одне з найбільш активних центрів національного ринку зокрема Правобережної України вісімнадцятого століття. В місті діяло 5 ярмарків, котрі користувались попитом, як пригадується, не лише в Україні, а й далеко закордоном.⁵⁸

Підсумовуючи розділ, котрий стосувався національного ринку Правобережної України, питання специфіки його заснування, формування та діяльності, можна зробити висновок, давши коротку характеристику воєводствам, і їх торговому розвитку.

Волинське воєводство, на мою думку виступає в Правобережному регіоні торговим лідером. Однією з причин була висока концентрація єврейської громади в містах, котра активно займалась торгівлею. Специфіка воєводства була в наявності найбільшої кількості міст та містечок Правобережжя, а відтак і активної торгівлі.

Адже чим більше людей, тим кращий збут товару. Так само в джерелах відзначається, що Волинське воєводство було лідером не лише по кількості міст, чи їх жителів, а й по обороту товару. Фактично тут відбувається центральне торгове життя цілого Правобережжя, про що свідчать нам не лише архівні документи, а й свідчення і дослідження цілого ряду істориків.

Хоча тут точаться досі дискусії, дехто вважає, що таким лідером на Правобережжі було Поділля, хоча мені здається аргументовано було б віддати цю роль Волині.

Волинське воєводство в контексті внутрішньої торгівлі відзначилось та сформувало ще одну цікаву тенденції міст – монополістів. Це так само чітко відображено в архівних документах, і літературі. Міська торгівля

⁵⁷ Отамановский В. Д. Города правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века. Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Саратов, 1954. Т2 С. 111

⁵⁸ Там само, С. 111

Волинського воєводства формувала певну специфікацію міст, і я вважаю, що це потрібно було б виділити як особливість та специфіку товарообміну. Центром торгівлі було Дубно, Кременець, Острог, Заслав, Полонне, Горохів, Старокостянтинів, Олика,

Підсумовуючи роль і місце Подільського воєводства в торгівлі Правобережної України, опираючись на дослідження істориків, джерельну базу і факти, можна виокремити його на друге місце.

Центрами торгівлі тут були міста про які я неодноразово згадував: Гусятин, Сатанів, Дунаївці, Хмільник і Летичів, Кам'янець-Подільський. Деякі міста, подібно Волинським так само виступали центрами оптової торгівлі. Специфікою подільського купецького середовища була його орієнтованість на Близький Схід та Азію. Також важливо згадати про містечка Могилів і Жванець, і також Деражню.⁵⁹

Загалом, Подільське воєводство могло похвалитись розвиненою мережею торгівельних шляхів, як внутрішніх, так і виходів на закордонний ринок. Регіон об'єднував в собі величезну кількість етнічних груп, проте домінуючими тут були вірменські, та грецькі купці.⁶⁰

Київське воєводство, мало також свою прикордонну специфіку існування. Воно було особливим, бо в своїй системі торгівлі мало найбільший водний шлях річкою, що робило його економічно привабливим місцем для росії.

Саме тому, в кінець вісімнадцятого століття можна говорити, що Київське воєводство було повністю втягнуте в систему російського ринку, товарообміну та в принципі існування. Можна сказати про те, що дійсно, товари побутового вжитку, і багато іншого продавалось до прикладу на прилавках волинських купців, на базарах і ярмарках. Пояснення цьому одне – торгівля тяжіє до регіонів, де була найбільша концентрація єврейського, чи

⁵⁹ Там само – С. 59.

⁶⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев: типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. С. 60.

то вірменського населення. Так само сталося і з Київщиною. Основа внутрішньої торгівлі Київського воєводства – ярмарки. І велись вони в міста котрі можна було тоді вважати відносно безпечним.

Варто розуміти те, що один із найбільш головних елементів існування активної торгівлі – стабільність і безпека. Київське воєводство вісімнадцятого століття не могло похизуватись цим. Тому торгівля, шляхом проведення ярмарків велась в захищених містах.

До їх переліку можна включити найбільш відомі – Фастів, Біла Церква, Чорнобиль, Богуслав, Житомир, Паволоч, Погребище, Чуднів, Овруч, Коростишев, Бердичів, віддаючи йому більш важливішу, лідируючу роль внутрішньої торгівлі Київського воєводства. Містечко Фастів до прикладу було центром торгівлі з росією.⁶¹

І цікаво, що інколи саме безпека, була найбільш визначальним фактором для того, що б розвивати товарообіг, і в цілому соціально – економічне життя.

Зі зрозумілих причин, часто проблема безпеки полягала до прикладу не лише в контрабанді, чи розбійних нападах котрі не рідко траплялись купцю протягом шляху, а тема прикордоння. Прикордонні райони, це завжди проблема невизначеності, постійної нестабільності, котра прямо позначалась на торгівлі.

Постійні зміни акцентів, точно не сприяли тому, що місто, чи містечко наповнювалось людьми, а від населення, точніше від його кількості, залежало чи буде активна торгівля, і відтак чи зможе товар продатись. Зі зрозумілих причин, магнати і шляхта, постійно намагалась різними добровільними, а інколи і примусовими привілеями заохочувати торгувати в регіоні.

Остання роль торгівельного регіону, на мою думку, належить Брацлавському воєводству. Торгівельний регіон, із центрами внутрішньої торгівлі в містах: Тульчин, Вінниця, Немирів, Умань, Рашків, Чечельник. Я

⁶¹ Так же. С. 58.

можу аргументовано відзначити цей край як останній, в контексті швидкості та якості розвитку торгівлі тут, проте треба відмітити, що географічна карта, завдяки активній зовнішній торгівлі Вінниці для Брацлавщини досить таки розвинена.

Чим більше у воєводстві євреїв, вірменів, греків – тим швидше і краще там розвивається торгівля. Чим більше в містах населення – тим більший попит на предмети побутового вжитку, відтак більше купців тяжіють до міста.

Ми бачимо тенденцію, за якої міста стають центрами торгівлі і внутрішній ринок розвивається доволі швидко, проте зрозуміло, він піддається зовнішній впливам, як от до прикладу Київське воєводство від росії.

Архівні джерела фіксують тенденцію, при якій Волинське і Подільське воєводства, за рахунок великої кількості в них торгуючих етнічних груп, посідають перше і друге місце відповідно, потім Київське, і Брацлавське.⁶²

Комплексне розуміння механізму товарообігу не можливо без розуміння його основ – внутрішнього ринку.

Багато істориків дискутують, стосовно лідируючих позицій в контексті внутрішньої та зовнішньої торгівлі Правобережжя, адже є ті, хто виставляють зовнішню торгівлю за основу, проте є і ті, котрі вбачають лише у внутрішньому ринку, можливість до розвитку, тай в принципі до існування торгівельних зв'язків.

Внутрішній, або ж національний ринок – це унікальна системи, пов'язаних між собою торгових центрів, котрі у взаємодії утворювали цілу низку плацдармів для реалізації продукції на місцях, широко відкриваючи двері, до виходу на міжнародну торгівельну діяльність. Цілий регіон, з центрами в містах, з розгалуженою системою торгівельних шляхів, і активним купецький єврейським та вірменським прошарком, дозволяє

⁶² Там само - С. 60.

вважати, що внутрішній ринок Правобережжя був чітко окреслений, станом на кінець сімнадцятого і в першій половині вісімнадцятого трансформувались – утворився, і активно дів.

РОЗДІЛ 4 ЗОВНІШНІЙ РИНОК ПРАВОБЕРЕЖЖЯ: ЕКСПОРТ ТА ІМПОРТ ТОВАРІВ

Для того, що б комплексно розглянути питання торгівлі Правобережної України, потрібно проаналізувати особливості і тенденції розвитку всіх елементів товарообігу. Одним з основних, і точно найбільш колоритний елемент – продаж товару за межами воєводства. І насправді, не важливо, чи це продаж в межах держави, Речі Посполитої, чи то зв'язки з конкретними закордонними містами, або ж країни Центрально – Західної Європи, майже всюди були свої особливості. Українська торгівля, зокрема закордонна, завжди мала дещо специфічний характер, пов'язаний, природньо з її географічним розташуванням. Воно, фактично, диктувало основні правила збуту товару, і те наскільки активним він буде. В. Пришляк, підмічає цікаву тезу, про певну двосторонність, торгів за межами регіону. Ця двосторонність нібито, проявлялась перш за все в наявності чітко вираженої транзитної торгівлі, але втім, вона не виключала, як на мене домінуючи міжрегіональну торгівлю.⁶³

Українські регіони, без жодного сумніву були інтегровані в транзитну торгівлю як Східної, так і Західної Європи, а можливо, були центральним елементом існування, цього транзиту. Адже ми згадували, про ту розгалужену мережу торгівельних шляхів, котрі прошивали собою цілі регіони, та об'єднували окремі міста між собою. Проте таке торгове посередництво, фактично не виключило існування на теренах Правобережжя і міжрегіональної торгівлі. Специфіка навіть міжнародної торгівлі тут формувалась, через призму двох держав – Речі Посполитої, та Російської імперії. Київське прикордоння, постійно боролось із неминучим процесом поглинання його в систему координат росії, в тому числі і торгівельних, і в таких умовах, західна торгівля трактувалась вже під іншим кутом. Яскравим прикладом тут, може слугувати заборона продажу, (або принаймні

⁶³ *Пришляк В.* До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях 1 пол. 18 ст. *ЗНТШ.* Львів, 1997. Т. 233. С. 57.

перешкоджання збуту, шляхом підняття мита, і т.д.) одного товару, на користь його ж продажу на внутрішніх російських ринках. Роль транзитної території не дарма приписують саме землям українським, зокрема території Правобережжя. Розвинувши експортно-імпорту системи, вона стала її невід'ємною частиною (мається на увазі транзитної торгівлі).

Як відмічає В. Пришляк, привабливість виокремлених українських регіонів, в контексті широкої торгівлі, диктувалась фактично не лише географічним положенням, а так би мовити економічними перспективами.⁶⁴

Так само як і внутрішній ринок – експорт товарів, і зв'язки з іншими країнами були надзвичайно важливим елементом товарообігу. Про те, що навіть внутрішня торгівля – це в тому числі культурний обмін, а зовнішня – і поготів.

Це розділ буде торкатись питання зв'язків Правобережної України насамперед із сусідніми державами, Польща, Австрія, росія, Туреччина, Угорщина. Так само в контексті цієї частини роботи, я намагатимусь детально показати торгівлю конкретних міст, як от до прикладу торгівля Волинського воєводства з Гданськом, чи тому подібні речі.

Багатьох аспектів зовнішньої торгівлі в контексті розкриття питань торгівельних зв'язків, мереж торгових ниточок котрі розрізали цілі регіони, що в цьому плані лідером виступало Волинське воєводство, із найбільш вигідним географічним положенням, великою кількістю міст і містечок, а також річок, та торгових центрів. Торгівля тут, була точно жвавішою, та проводилась у більших обсягах як от до прикладу на території Брацлавщини, чи Київщини.

Також варто відзначити, що більш менш рівну конкуренцію складало Поділля, із своєю розвиненою мережею товарообміну, із центром в Кам'янці Подільському. Треба сказати і про те, що розвиток зовнішньої торгівлі напряду залежав часто від специфікації конкретного міста до продажу. Ми

⁶⁴ *Пришляк В.* До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях 1 пол. 18 ст. *ЗНТШ.* Львів, 1997. Т. 233. С. 57.

згадували про такі міста (до прикладу Славута, чи Луцьк). Вихід на зовнішній ринок часто відбувався паралельно із процесами розвитку місцевих мануфактурних виробництв.

Природньо, що основним і найбільшим за своїми обсягами товаром для експорту з Правобережжя у країни Західної Європи було зерно. Аналізуючи літературу, та джерела можемо назвати до прикладу такі цифри – на кінець вісімнадцятого століття, (1785р) з Правобережжя завезли зерна на суму близько 3 мільйони злотих. У вигляді зерна мається на увазі найбільш поширені його культури - пшениця та жито. Основними європейськими містами, через які реалізовувалась така масштабна оптова торгівля були здебільшого Польське місто – Гданьск, а також інші, наприклад Рига або ж Клайдеп.⁶⁵

Варто було б згадати і те, що Гданьск став для Правобережжя містком для європейської торгівлі попелом, брусами, поташем, і дошками. Та й насправді іншими товарами побутового вжитку. Зовнішня торгівля Правобережжя набувала характер оптової, і часто її активність, як зазначалось раніше, залежала від розвитку магістральних доріг, тай загалом шляхів, чи то водних чи то сухопутних, також від їх безпеки і якості. Розгалуженість доріг, як то до прикладу у Волинському воєводстві – спонукала регіон до активного міжнародного товарообігу.

Варто зауважити і те, що про активну торгівлю українських земель збіжжям з Польщею описував ще раніше Фернан Бродель, по його опису, можна лише уявити, які насправді були масштаби міжнародної торгівлі, тому що він вказує на те, що обсяги були величезні – «Збіжжя було надто багато, і його обсяги дозволяло покрити потреби значної частини Туреччини, а також сформувати стабільний експорт в Польщу, Іспанію і навіть Португалію.⁶⁶

⁶⁵ Стрішанець О. Товарне виробництво і торгівля в Україні (2-га пол. XVII – кін. XVIII ст.) / О. Стрішанець. – Чернівці, 2009. – с. 272.

⁶⁶ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. : у 3-х т. / Ф. Бродель ; пер. з фран. Г. Філіпчук. Київ : Основи, 1995. Т. 1. С. 82.

Бачимо звідси, що географічні межі цієї конкретної торгівлі охоплювали фактично всю Західну і Центральну Європу.⁶⁷

До магнатських господарств, котрі фактично були своєрідними монополістами на ринку збуту збіжжя відносили родини Жевуських, Потоцьких, Сангушків і Любомирських. Звідси, можна зробити висновок, що Волинь, як регіон, посідала основні позиції в цьому товарообігу.

Сангушки до прикладу станом на середину сімнадцятого століття відправляли по кілька великих суден із збіжжям (переважно жито, меншою мірою пшениця і гречка, а також всяка крупа). Також, окрім зерна сюди знову ж можна віднести поташ і селітру. Так само і інші маєтки і не лише Волині, намагались скласти рівну конкуренцію останнім.⁶⁸

Таку ж саму активну торгівлю можна простежити в тваринництві. Бачимо, що Правобережжя у вісімнадцятому столітті здійснювало продаж коней і волів закордон, а саме в Польщу.

Природньо, що їх використовували не лише як тяглову силу в контексті сільськогосподарської діяльності, але і як військову потугу, ну і також для перевезення різного роду вантажів. Станом на другу половину вісімнадцятого століття з Правобережної України, маєтки найбільших феодалів щорічно продавали щонайменше 20 тисяч волів і коней разом. І ці дані, вочевидь не повні.⁶⁹

Так само варто згадати і про те, що до переліку товарів котрі так само активно продавались варто було б додати і віск, або ж воскові чи лойові свічки. Так само попитом на експорті користувався як хмільний мак і прісний мед. Можна було прослідкувати таку тенденцію, що українські товари до прикладу на ринках і ярмарках Польщі, користувались часто більшим попитом, аніж товари місцевого, національного виробництва.

⁶⁷ Там само – С. 82

⁶⁸ Baracz S. Wolne miasto handlowe Brody / S. Baracz. – Lwow, 1865. - S 189

⁶⁹ Стрішенець О. М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII ст.) – Чернівці, 2009, – С. 273

Це можна пояснити звичайним людським фактором – перше правило торгівлі, зарекомендувати себе, а відтак, створити якісний продукт, котрий знайде свого покупця. Українські купці не хотіли втрачати свої позиції на польському ринку, і це змушувало їх фактично створювати і збувати продукти більш якісніші.

Підтвердженням такого факту є те, що в деяких містах існували контори, котрі спеціально займались перевіркою якості товарів. Такі контори до прикладу здійснювали огляд воску, і виробів з воску, на предмет якості. Якщо такий віск проходив перевірку на якість – на ньому ставили спеціальну магістратську печатку.⁷⁰

Так само, варто було б виокремити ще один із важливих товарів, котрим активно торгували у чималих масштабах – полотно. До прикладу маєток Жевуських продав у Польщу в період з 1753 по 1758 роки такого полотна близько 500 тис. ліктів (один лікоть – довжина котра дорівнює близько 40 сантиметрів). Так само вони збули в Польщу близько восьми тисяч окремих шматків полотна. Така ж сама ситуація фактично була і з іншими воєводствами. Можна точно сказати, що у вісімнадцятому столітті, а точніше наприкінці, цей експорт поступово скорочується.

Тут вже, ситуація зіграла не на руку купців з Правобережжя, адже склалась ситуація, за якої на ринки Польських міст стали прибувати більш якісніші полотна, і купці фактично втратили своє панівне становище у цій ніші.⁷¹

Як бачимо, що такі правила фактично вільної конкуренції існували. І насправді масштаб поставок, не завжди пояснювався якістю конкретного товару. Інколи можна було втратити можливість торгувати конкретним продуктом, якщо його якість поступалась конкуренту. Це можна віднести, що специфіки існування зовнішнього ринку як такого, і тенденцій його розвитку, правил котрі він диктував.

⁷⁰ Там само – С. 269

⁷¹ Економічна історія України. Історико-економічне дослідження : у двох томах. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 419.

Я вважаю, що в контексті зовнішньої торгівлі, в предметі оцінки її масштабів, і обсягів, варто було б послуговуватись частіше конкретними цифрами.

В принципі, зовнішній ринок тут не виняток. Відтак, можна розглянути вищезгадані масштаби товарозбуту на прикладі купців з міста Дубно, та успішності їх торгівельних операцій. Станом на кінець сімнадцятого століття, чистий прибуток з однієї поїздки до польського Любліна сягав близько третини. Якщо розглянути точніше цей приклад, то бачимо ситуацію, за якої купець. Котрий зібрав товару на суму 6 тис. злотих, поїхав і продав його в Любліні, чистої виручки привіз близько 1920 злотих.

В цю суму входить лише його прибуток, тобто з цієї цифри виключені витрати на сплату податків, (або ж митних стягнень), так само сюди не входить ціна за податок на дорогах, а також треба не забути про оплату праці (зарплата візника), ну і звісно покривання витрат на транспортування (провізія в дорозі, тварини).

Друга така поїздка пізніше, обійшлась в 9000 злотих, з яких близько 30% був чистий прибуток, а саме 2700 злотих. Фактично тут бачимо ситуацію зростання прибутку у відсотковому співвідношенні до першої такої поїздки.

Ще одним із особливостей ведення торгівлі українських купців закордоном, була відсутність глибокої специфікації в продажі конкретного товару. Раніше, ми говорили про те, що на національному ринку, сформувалась ситуація, коли на ярмарках, чи то базарах, купці торгували лише якимось одним товаром, таку ситуацію ми згадували у місті Заславі, котра була скопійована із аналогічної в містечку Броди.

Також говорили і про специфікацію цілих міст, на виробіток і збут свого, конкретного товару. Проте, західний, тай в цілому зовнішній ринок, а точніше його особливість, зумовлювали потреби у виробітку певної універсальності, ширшого асортименту товарів. Поясню трохи детальніше, як ця особливість працювала.

Якщо до прикладу на внутрішньому ринку, маючи конкретний товар, такий купець міг заробити чималі кошти, то виїжджаючи закордон, одним товаром потреби покупців закрити вже важче. Відтак, це вимагало в цього наявності різноманітного асортименту. Якраз таки цей асортимент і спостерігався серед когорти українських купців. Фактично, можна сказати про те, що інколи приходилось буквально торгувати тим, що потрапляло в руки, задля збільшення свого прибутку.

Також, ці обставини викликали ситуацію, при якій купцю, що б збути ту саму кількість товару, але закордоном, приходилось набагато частіше їздити, адже можливості відразу транспортувати великі обсяги – не було, а якщо і було, це вважалось не вигідним.

Т. А. Балабушевич, подає цікаву, і водночас яскраву статистику доходів, і середнього розподілу прибутку, показуючи фактично розмір основних статей розходу. За її аналізом, середньостатистичний купець, заробляв чистого прибутку біля 26%, при цьому 20% він витрачав на повернення боргів, котрі накопичувались, близько 16 % йшло на саме транспортування товарів.

І нарешті, близько 36 % витрачалось на закупівлю нового товару, здебільшого цей список займало вино, різного роду тканини, прянощі і золото, фарфор, і навіть сукно.⁷²

Зрозуміло, що завжди експорт товарів залежав і від відстані, самої дороги, тай від місцевого попиту, природньо. До прикладу, якщо купець хотів справді заробити, продаючи зерно закордоном, йому приходилось здійснювати транспортування часто, з допомоги селян, чи транспортом ремісників, або ж міщан, і в такому випадку прибуток з його реалізації покривав витрати на його транспортування.⁷³

⁷² Балабушевич Т. А. Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. / Т. А. Балабушевич. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 102

⁷³ Стрішенець О. М. Торгівля поташем України з Прибалтикою та Західною Європою у XVI – першій половині XVII ст. Наукові записки. Тернопільський державний педагогічний університет ім. В. М. Гнатюка. Серія : економіка. Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С. 242–252.

Цікаво було б відмітити і те, що дуже часто попит на товари, залежав від більш глобальніших обставин, таких як от до прикладу відкриття Чорноморської торгівлі, або ж війн. Яскравим прикладом була російсько-турецька війна, котра, як зазначає Зенон Гульдон, породила збільшення попиту на українське збіжжя, яке до речі, на його думку, до цього моменту вже давно втратило свою перевагу на ринку польської держави.⁷⁴

Отож, роблячи висновок до цього розділу, я б хотів акцентувати увагу на тому, що українські землі, зокрема Правобережна Україна вісімнадцятого століття, являлись ключовим, на мою думку, елементом існування транзитної торгівлі Західної та Східної Європи.

Це найперше зумовлювалось хорошим географічним положенням, а також економічною активністю єврейської громади, тай населення в цілому. Так само до цих аспектів варто було б включити багаті матеріальні та природні ресурси. На прикладі Правобережжя ми бачимо, як різні зовнішні фактори можуть впливати на товарообіг, зміна його асортименту і кількості.

Також спостерігаємо чітку картину, котра показує роль регіону, як посередника між економічними інтересами багатьох держав регіону. Забезпечуючи стабільний транзитний товарообіг, Правобережжя не лише зуміло налагодити економічні зв'язки, а й в цілому сформував міжнародний ринок, навколо себе.

Зовнішня торгівля тут, виступає не тільки тим прибутковим економічним процесом, а й фактично одним з найбільш важливих елементів розвитку краю. Правобережжя, як транзитний вузол, стало повноправним учасником міжнародної торгівлі. Товари, котрі постачались закордон, були доволі типовими, як я вже згадував основна – збіжжя, жито і пшениця.

Особливістю такого асортименту експорту було те, що незважаючи на його типовість, товари були доволі потрібними на закордонних ринках. Аналіз масштабів торгівлі, географія продажів, показує нам що воєводства не

⁷⁴ Guldon Z. Związki handlowe dóbr magnackich na Prawobrzeźniej Ukraine z Gdańskiem w 18 w. Toruń: 1966. – S. 200

були повністю занедбані, хоча і така тенденція прослідковувалась, (наприклад значний економічний занепад міст, спричинений війною, та доволі пасивною політикою місцевої влади). Був проведений аналіз прибутків, що дозволив побачити картину рентабельності продажу товару до прикладу в Польщу.

ВИСНОВКИ

Отже, міста Правобережної України, станом на вісімнадцяте століття були центрами торгівельного життя, такі приклади бачимо з торгової активності основних, найбільших міст і містечок Волинського, Подільського, Київського і Брацлавського воєводств. Таку активність бачимо зокрема в містах Дубно, Заслав, Олика, Костантинів, Острог Кам'янець – Подільський, Луцьк, Рівне, та багато інших міст, котрі спромоглись, виокремити себе як центр товарообміну, і економічного життя регіону. Аналізуючи завдання, варто зауважити, що бачимо тенденцію до виокремлення міст, як основних плацдармів торгівлі, як місць котрі об'єднували в собі різні етнічні групи, котрі могли конкурувати між собою, як от до прикладу склалось в Кам'янці-Подільському, де між собою, в контексті торгівлі, змагались вірмени і євреї, при чому останні, не займали там лідируючих позицій. Так само, варто було б відзначити про те, що міста формували свою специфіку торгівлі, стаючи часто містом – складом, як от до прикладу Славута в контексті торгівлі сіллю. Так само існували міські правила торгівлі, в цьому контексті яскравим прикладом виступали правила торгівлі міста Заслава, які регламентували фактично монополію на продаж певного товару.

Соціально-економічне життя міст, залежало від наявності в них активного торгуючого населення, або ж тих етнічних груп, котрі найбільш вправно здійснювали це ремесло. Природньо, що це були євреї, і до прикладу для міст Волині ця ситуація притаманна (чим більше євреїв – тим активніша торгівля).

Проте, були на Правобережжі і винятки в цьому контексті, місто Кам'янець-Подільський, в якому переважаюча кількість купецтва належала до місцевої вірменської громади. Проте, бачимо і там ситуацію, за якої євреї проникають в міста, шляхом систематичного хабарництва. Тут варто було б відзначити активне функціонування як сухопутних так і водних шляхів. І знову ж, уже вкотре, виокремити Волинь, як регіон в якому торгові шляхи

розложились величезною павутиною на край. Торгівельні шляхи виступали не лише магістралями для збуту товару, але також і предметом маніпуляцій, здирництва, і хабарів. Відомо, що на торгових шляхах часто встановлювали незаконне мито, часто це відбувалось на мостах чи переправах. Про ці приклади також згадувалось.

Третя частина роботи стосувалась особливостям формування національного ринку, під впливом різних зовнішніх факторів, таких як до прикладу Північна війна. Також виокремлення певної специфіки, як от до прикладу право складу. До особливостей тут, можна відзначити формування певних містечок монополістів торгівлею конкретним товаром. Питання функціонування внутрішнього ринку напряму торкалось торговельних шляхів, котрі сполучали цілі регіони, але втім і окремі міста також.

До особливостей формування внутрішнього ринку можна віднести наявність певних правил торгівлі, задля уникнення монополії, і ситуації, при якій товар просто втратить свою ціну, в силу перенасичення ним торгових лавок. Внутрішній ринок був унікальним ще і тим, що тісно пересікався із зовнішнім, дозволяючи останньому так само розвиватись. Варто було б відзначити і те, що внутрішній ринок завжди розвивався під впливом зовнішніх чинників, як зокрема війни (Північна війна), перебування на території війська, або повстань. Все це точно впливало на якість і швидкість змін, проте вносило свої корективи.

Фактично, в контексті цього питання, можемо простежити існування корупції в містах, як я вже згадував приклад Кам'янця Подільського, а також ми бачимо певну закономірність – асортимент товарів на внутрішньому ринку найчастіше залежав від географічного розташування (що в принципі, логічно), проте інколи цей асортимент піддавався жорстоким впливам військових дій. Так само ми бачимо наскільки важче зароджувати торгівлю, коли край переживає тотальне соціально-економічне спустошення Північною війною, котра ніби грім вдарила про міста і села.

Але втім, паралельно відслідковуємо процеси військового свавілля, що є також постійним елементом внутрішнього ринку. Незважаючи на всі ці, здавалося б несприятливі умови, внутрішній ринок активно працював, об'єднуючи в собі багато міст та містечок – центрів торгівлі, перетинаючись сотнями кілометрів торгівельних доріг, котрі в залежності від стану могли приносити місту чималі кошти.

В контексті внутрішнього ринку, були виокремлені основні товарні позиції, відтак це збіжжя, полотно, шкіри, фрукти та овочі, сіль, віск та мед. Здебільшого, цей набір товарів не змінювався, проте його так само диктували умови.

Зовнішній ринок Правобережжя формувався так само в буремний час. Являв собою цілу низку торгових мереж, основними з яких були сухопутні шляхи, найбільші магістралі, як от до прикладу в польське місто Гданськ, чи в Ригу, або ж Кенігсберг. Так само, як і на внутрішньому ринку, тут існували свої правила, першим з яких було право складу, за умовами якого купець повинен зупинитись на визначену кількість днів і продати свій товар.

Для українського купецтва, зовнішній ринок часто був можливістю збувати свій товар за більшу ціну, і заробляти на цьому чималі кошти. Таким прикладом може слугувати продаж збіжжя на ринки Гданська, де український купець, отримував за одну поїздку близько третини чистого прибутку. Цікаво було б згадати і про те, що зовнішній ринок завжди передбачав високу конкуренцію, що в свою чергу змушувало купців з Правобережжя торгувати більш якісним товаром, тому що в іншому випадку, він просто не продавався б. Природнім було і те, що саме зовнішній ринок виступав основним плацдармом для культурного обміну, для насичення асортименту товарів, або ж їх зміни, як от до прикладу спеції, чи тканина. Міжрегіональна і транзитна торгівля була розвинена на високому рівні, і в цьому контексті потрібно було б виокремити більше транзитну торгівлю, адже саме також дуже часто вона була.

Отже, Торгівля Правобережної України у вісімнадцятому столітті – багатогранний, жвавий економічний процес, який зумів пристосуватись до нових викликів, та перешкод, трансформуватись в елементи внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Торгівля Правобережжя в досліджуваний період являла собою непросту систему внутрішнього і зовнішнього ринку, торгівельних центрів, об'єднаних торговими шляхами. Як зовнішні так і внутрішні фактори диктували ті умови, за яких торгівля або розвивалась, або, як часто це буває – повністю припинялась.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. Archiwum Państwowe w Krakowie (APK). Akta Stanów (AS), sygn. 533, С.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1859–1914. Ч. 5: Т. 1: Акты о городах (1432–1798). Киев: Университетская типография, 1869. 636 с.
3. Baracz S. Wolne miasto handlowe Brody. Lwów: 1865. S. 189.
4. Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. W świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno». Przegląd humanistyczny. 1993. R. XXXVII, № 4. S. 46–56.
5. Guldon Z. Związki handlowe dóbr magnackich na Prawobrzeżniej Ukrainie z Gdańskiem w 18 w. Toruń: 1966. S. 205.
6. Kiryk F. Z dziejów wędrówek czeladników krakowskiego rzemiosła metalowego // Rocznik Dydaktyczno-Naukowy WSP Kraków. Prace historyczne. – 1970. – № 35. – S. 105.
7. Krz. J. Turzysk. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1892. T. XII. S. 670.
8. Motylewicz J. Op. cit. S. 268.
9. Ołdakowski E. Uściług – zapomniany port Wołynia. Znicz. 1936. Nr. 6. S. 82.

II. Література

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 5: Т. 1: Акты о городах (1432–1798). Київ: Університетська друкарня, 1869. С. 636.

2. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1955. С. 412.
3. Балубашевич Т. Торговельні зв'язки українських земель із Росією в другій половині XVIII ст.: спроба узагальнення. Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. Київ, 1988. С. 78–84.
4. Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI–XVIII століттях: Навчальний посібник. Рівне: РДГУ, 1997. С. 140.
5. Близняк М. Б. Алкогольні напої, їх виготовлення та реалізація в містах Волині XVIII ст. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2024. С. 97–103.
6. Близняк М. Б. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2019. С. 14.
7. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст.: У 3-х т. / Пер. з франц. Г. Філіпчук. Київ: Основи, 1995. Т. 1. С. 546.
8. Брянцева Т. П. Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. Вісник Київського університету. Історичні науки. Київ, 1974. Вип. 16. С. 99–112.
9. Вихованець Т. В. Привілеї на ярмарки й торги населеним пунктам Кременецького повіту в добу польського короля Станіслава-Августа Понятовського (1764–1795). Подільська старовина. Хмельницький: Вид-во ХГПУ, 2023. № 1 (9). С. 36–42.
10. Голдберг Й. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. W świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno». Przegląd humanistyczny. 1993. R. XXXVII, № 4. S. 46–56.

11. Григорян В. Р. История армянских колоний Польши и Украины (армяне в Подолии). Ереван: Вид-во АН Вірменської РСР, 1980. С. 212.
12. Дейвіс Н. Боже ігрище: Історія Польщі / Пер. з англ. П. Таращук. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. С. 1080.
13. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: У двох томах. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. С. 876.
14. Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: Привілеї та статuti ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова / Monumenta Leopoldiana (Львівські історичні пам'ятки). Т. 4. Упоряд. О. Купчинський. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2007. С. 816.
15. Історія Києва: Від княжої доби до сучасності / Упоряд. В. Смолій, П. Толочко. Київ: Наукова думка, 2001. С. 720.
16. Історія міст і сіл Української РСР: У 26-ти т. Хмельницька область. Київ: УРЕ АН УРСР, 1969. С. 716.
17. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. Т. 2 / В. А. Смолій [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1979. С. 448.
18. Каманин І. Переписи єврейського населення в Південно-Західному краї в 1765–1791 рр. Архив Юго-Западной России. Київ: Вид-во Університету Св. Володимира, 1890. Ч. 5. Вип. 1. Т. 2. С. 385.
19. Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ: Наукова думка, 1988. С. 342.
20. Кирик Ф. Z dziejów wędrówek czeladników krakowskiego rzemiosła metalowego // Rocznik Dydaktyczno-Naukowy WSP Kraków. Prace historyczne. 1970. № 35. S. 105.
21. Левицький С. Prawo składu w Polsce (Studia nad historią handlu w Polsce II). Львів: Друкарня В. Будзиновського, 1910. С. 250.
22. Мельничук І. П. Магдебурзьке право на Вінниччині. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія. Вінниця: ВДПУ, 2003. Вип. VI. С. 123–124.

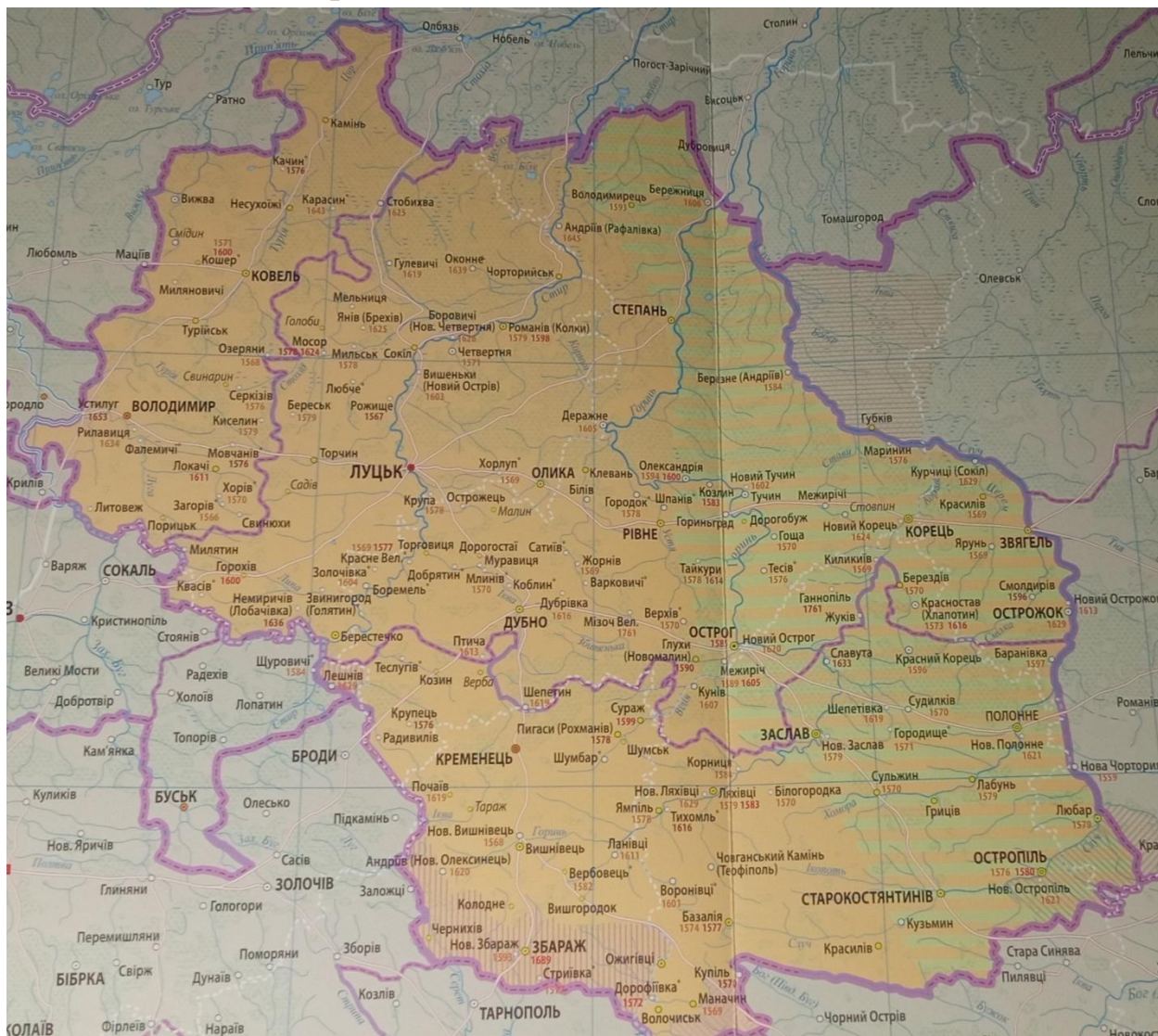
23. Отамановський В. Д. Города правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII ст. Саратов: Вид-во Саратовського університету, 1954. Т. 2. С. 320.
24. Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст.: Збірник документів / Monumenta Leopoldina (Львівські історичні пам'ятки). Упоряд. О. Купчинський. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1998. Т. 1. С. 640.
25. Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст.: Збірник документів / Monumenta Leopoldina (Львівські історичні пам'ятки). Упоряд. О. Купчинський. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. Т. 2. С. 576.
26. Стрішенець О. М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII ст.). Чернівці: Рута, 2009. С. 273.
27. Берковський В. Г. Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи // Український історичний збірник. Київ, 2006. Вип. 9. С. 347–360.
28. Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве. Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1868. С. 575.
29. Збруцький О. Торгові ряди XVIII ст. в Ізяславі: спроба локалізації // Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18–19 вересня 2014 р., м. Славута). Київ; Хмельницький: [видавництво], 2014. С. 82–96.
30. Каманин І. Переписи єврейського населення в Південно-Західному краї в 1765–1791 рр. Архив Юго-Западной России. Київ: Вид-во Університету Св. Володимира, 1890. Ч. 5. Вип. 1. Т. 2. С. 385.
31. Петров М. Б. До історії торгівлі Кам'янець-Подільського у XVIII ст. // Академія на пошану професора Л. А. Коваленка: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: КПНУ, 1997. С. 97–110.
32. Сокоlecь Б. Торгівля у волинських містах XVIII ст. // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин: Вид-во НКМ, 2021. Вип. 7. С. 86–87.

33. Халпачян О. Сооружения армянской колонии в Каменце-Подольском. Архитектурное наследие. Москва, 1980. № 28. С. 133–137.

34. Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. Збірник документів / Monumenta Leopolitana (Львівські історичні пам'ятки). Упоряд. О. Купчинський. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1998. Т. 1. С. 640.

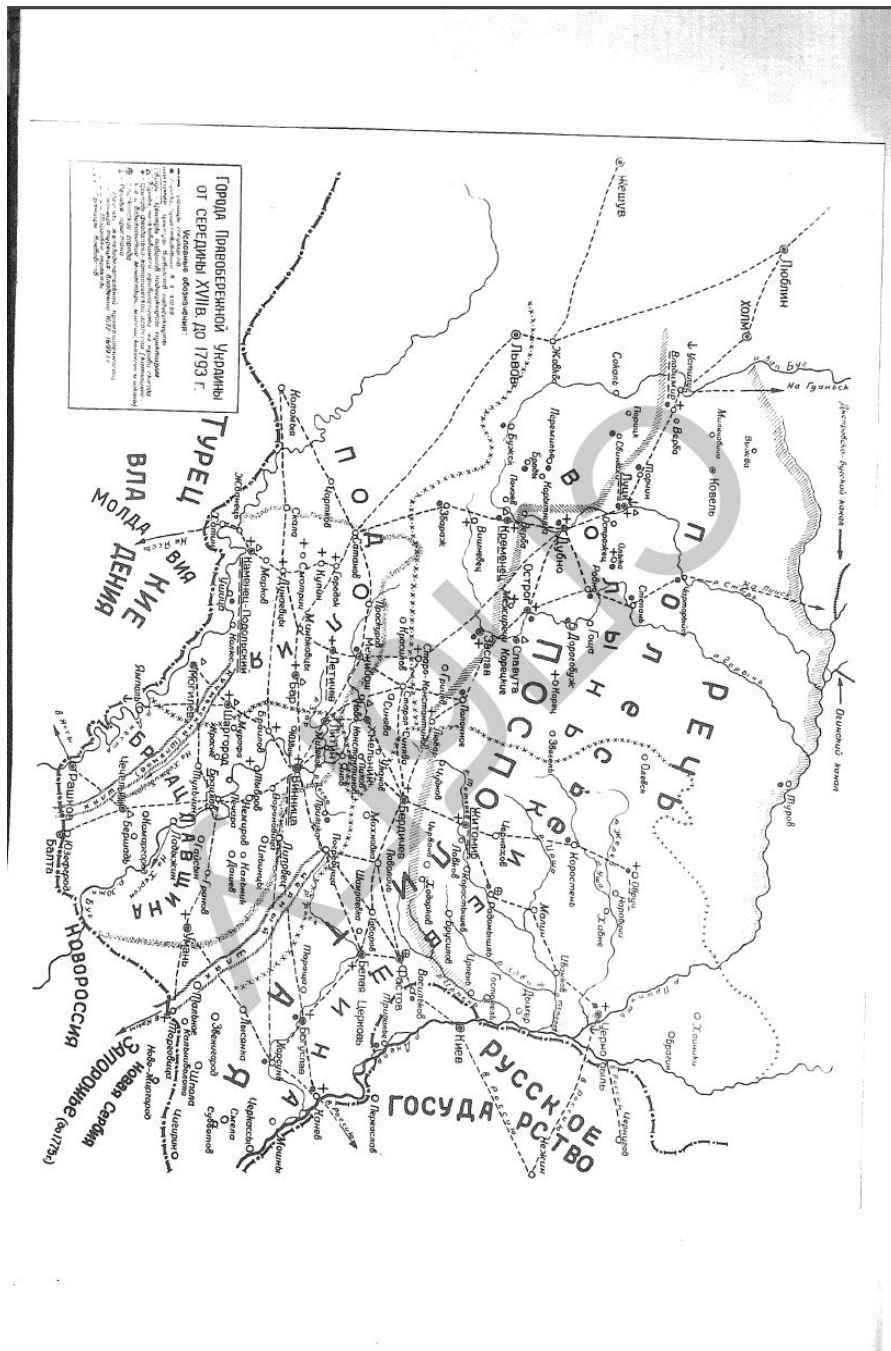
ДОДАТКИ

Додаток 1. Карта Волинського воєводства XVI – XVIII ст.

Джерело: Історія Волині. Т.1: навч. посіб. / Наук. ред. І. Ворончук. Київ; Харків: Видав. Олександр Савчук, 2021. 384 с.; іл.; 8 мап.

Додаток 2 . Карта Правобережної від середини XVII до 1793 року .

Джерело: 14. Отамановский В. Д. Города правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века.

Проблема возникновения и развития украинского феодального города.
Саратов, 1954. Т2 с. с. 114

Додаток 3: Експорт сільських продуктів до Ельблонга з українських Сангушків в 1784 р.

Tabela 23
Wysokość wywozu produktów wiejskich do Elbląga z dóbr
ukraińskich Sanguszków w 1784 r.

Lp.	Polwark	Żyto	Pszenvca	Jagły .	Krupy
		korce - garnce			
1	Klembówko	51	59-16	60-17	188-16
2	Michniów	109	269- 7	58-14	123-16
3	Michla	35	153	74-26	24-16
4	Pryputnie	-	173	62-24	49
5	Rypki	90	615-11	50- 6 ³ / ₄	119-16
6	Soszne	60	60	25	90-23
7	Wańkowie	148	61- 7 ¹ / ₂	5- 3 ³ / ₄	92-16
8	Zasław	86- 2	350-26	64-26	128-12
Wymierzono w Elblągu		455	1726- 4 ¹ / ₂	349-21 ¹ / ₂	768-21

Джерело: Guldon Z. Związki handlowe dóbr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. S. 57.

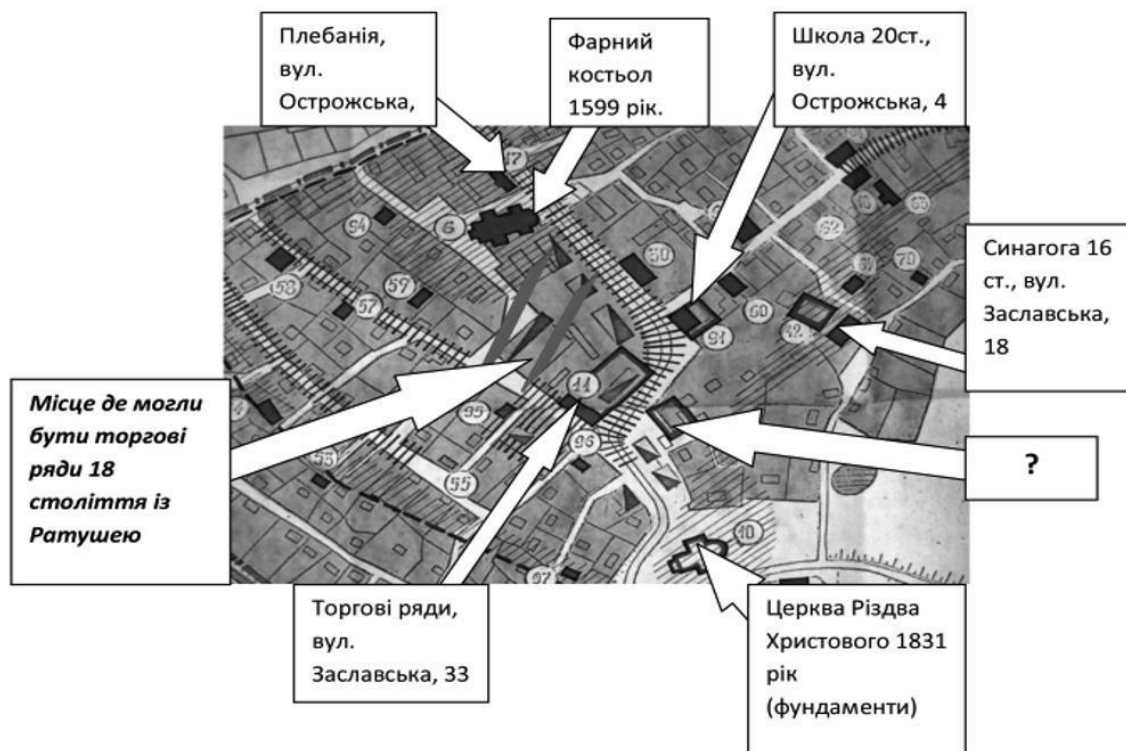
Додаток 4: Обсяг експорту сільських продуктів до Гданська з волинських маєтків Сангушків у 1757 – 1762 рр.

Tabela 19
Wysokość wywozu produktów wiejskich do Gdańska z dóbr wołyńskich Sanguszków w latach 1757-1762

Pochodzenie towaru	Rok	Pszonias		Jagły		Płótno sztuki	Soletra		Potań fasy
		osmeki-garnoe	łassty	osmeki-garnoe	łassty		kamienie	funty	
księstwo saslawskie	1757	806-55		300		50	503-24		166,5
	1758	278		188		-	-		221
	1759	647-49		-		-	-		-
	1760	1013-14		384-14		-	256-24		95
	1761	691-42		152-14		-	-		-
	1762	240		-		-	-		-
Razem:		3677-48		1021-28		50	560-12		482,5
klucz biszogródzki	1757	695-15		99		-	-		-
	1758	284-28		101-4		-	-		-
	1759	1200-38		-		-	-		-
	1760	1358-23		273-42		-	-		-
	1761	1164-28		259		-	-		-
	1762	296-42		-		-	-		-
Razem:		5000-6		822-46		-	-		-
klucz oszmistydski	1758	17		87		-	-		-
klucz hmojski	1759	69-28		-		-	-		-
	1761	154-14		-		-	-		-
	1762	183-28		-		-	-		-
Razem:		407-14		-		-	-		-
Ogółem zwieziono	1757	1502-14		399		50	303-24		166,5
	1758	579-28		462-4		-	-		221
	1759	1918-3		-		-	-		-
	1760	2371-37		658		-	256-24		95
	1761	2010-38		411-14		-	-		-
	1762	720-14		-		-	-		-
Razem:		9102-22		1930-18		50	560-12		482,5
Sprzedano w Gdańsku	1757	1561-16	78-4	402-50	28-9	50	303-24		140,5
	1758	615-36	30-32	461-16	23-4	-	-		247
	1759	1931-50	96-37	-	-	-	-		-
	1761	2463-12	123-11	565-8	28-16	-	-	8288	95
	1762	1402-50	70-9	543-50	27-11	-	-	-	-
	1763	1192-8	59-39	-	-	-	-	-	-

Джерело: Guldon Z. Związki handlowe dóbr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. S. 52.

Додаток 5: Планування центрального ринку Заслава у XVIII ст. із Ратушею

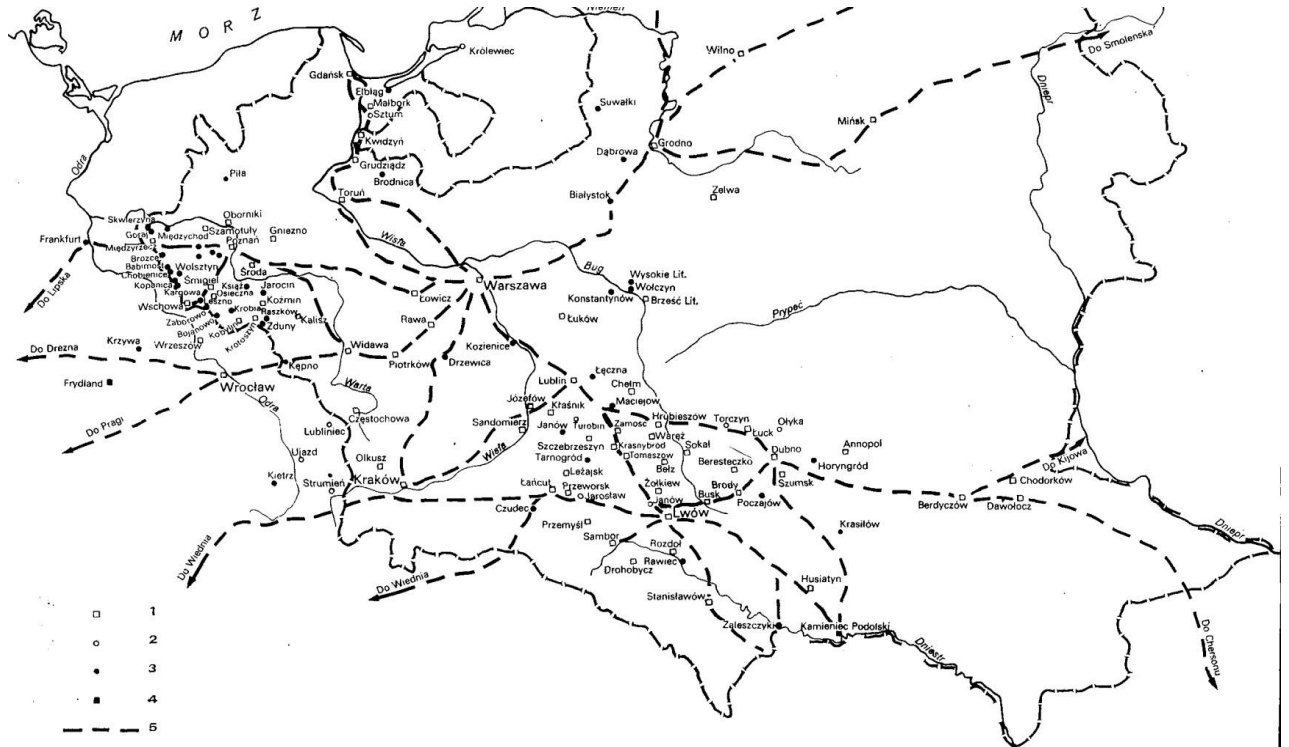

Джерело: Збруцький О. Торгові ряди XVIII ст. в Ізяславі: спроба локалізації. *Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18 – 19 вересня 2014 р. м. Славута)* / За ред. Берковського В. Г. та ін. Київ; Хмельницький, 2014. С. 82.

Додаток 6: Мережа торговельних шляхів Речі Посполитої.

MAPA GŁÓWNYCH TRAKTÓW I JARMARKÓW W LATACH 1776—1788

1 — jarmarki w miejscowościach, w których były klasztorymęskie; 2 — jarmarki w miejscowościach, które były siedzibą dekanatów; 3 — jarmarki w miejscowościach, w których nie było ani klasztorów ani dekanatów; 4 — inne miejscowości z jarmarkami; 5 — ważniejsze trakty.

Джерело: Grochulska B. Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku. *Przegląd historyczny*. 1973. T. LXIV. S. 806-807.